

NORDISK BYGD

Nordisk Kulturlandskapsforbund

Nr. 15

Nordisk kulturlandskonferanse 2000

I ærfuglens rike

Direktoratet for
naturforvaltning

Vega
kommune

Innholdsfortegnelse

Forord	2
Kart over området med liten tekst	3
Vegas natur og kultur – Vega som Verdensarv Av Jon Suul	4
Vega som Verdensarv Av Rita Johansen	9
Kystkulturlandskap i forfall eller verdifull ressurs? Av Lise Hatten og Ann Norderhaug	12
Med ea som husdyr – Egg og dunvær i Vegaøyene Av Inga E. Næss	17
Vegaøyenes plass i «multifunksjonelt landbruk» Av Kåre Sjøvik	22
Lokal deltakelse i forvaltning og skjøtsel Av Steinar Sørli, Asbjørn Tingstad og Liv S. Nilsen	29
Mennesket som økologisk faktor i landskapet Av Urban Ekstam	40
Nordnorske menneskesteder gjennom 10 000 år Av Hein Bjartmann Bjerck	45

Forord

Nordisk Kulturlandskapsforbund arrangerte i samarbeid med Vega kommune og Direktoratet for naturforvaltning Nordisk Kulturlandskapskonferanse på Vega i tidsrommet 9.-13. august 2000. Tittelen på konferansen var «I ærfuglens rike, Forvaltning av kystlandskap - lokale krefter og myndigheters målsettinger, hvordan dra i samme retning?».

Det deltok til sammen 100 personer fra de nordiske land på konferansen.

Landskapet ligger mot yttergrensen for bosetting og virksomhet. Likevel har Vega en 10000 år gammel bosetting, som ble feiret i 1999. Det bor ca 1400 mennesker på Vega nå. De gode forholdene for et rikt fiske og jordbruk har formet landskapet gjennom tidene. Resultatet av denne langvarige utnyttningen har resultert i svært verdifulle kulturlandskap med et rikt mangfold av plante- og dyreliv.

Bakgrunnen for at konferansen ble lagt til Vega er at Vega er Norges største arkiipel og er foreslått til UNESCOs verdensarvliste. Den Nordiske Kulturlandskapskonferansen ønsket å sette fokus på konsekvensene av hva de store endringene i primærnæringene fører til av forandringer i det verdifulle kulturlandskapet på Vega. Spørsmålet er derfor: Hvordan kan en forene lokale krefter og myndigheters målsettinger som ivaretar landskapets store verdier?

Tema for konferansen var forvaltning av kystlandskap i et Lokal Agenda 21 perspektiv, med vekt på bevaring av kulturhistorisk identitet og biologisk diversitet.

Målet med konferansen var å rette søkelys mot de internasjonale kulturlandskapsverdiene som øyarkipelet Vega representerer. Den Nordiske Kulturlandskapskonferansen ønsket å ta opp problemstillinger vedrørende forvaltning og skjøtsel knyttet til bevaring av biologiske og kulturhistoriske verdier i kystlandskapet spesielt på Vega og generelt i Norden. Konferansen la videre vekt på hvordan landskapsverdiene kan bidra til bevaring av levende bygdesamfunn, herunder næringsutvikling og bygdemobilisering. Målet var videre å sette Vega inn i et nordisk perspektiv og favnet derfor foredragsholdere fra både næringsorganisasjoner, kommunal forvaltning, fylkesmannsembeter (landbruk og miljø), direktorater og forskingsmiljø fra Norden.

Konferansen har bidratt til økt bevissthet både i offentlig forvaltning og blant lokalbefolkningen på Vega. Samtidig har den vært et viktig bidrag til den videre utviklingen av Vega-arkipelet som et verdensarvområde. Foredragene og befaringene var med å vise primærnæringenes mangesidige rolle og betydning for utviklingen av Vega framover.

Bergen og Vega 20. september 2001

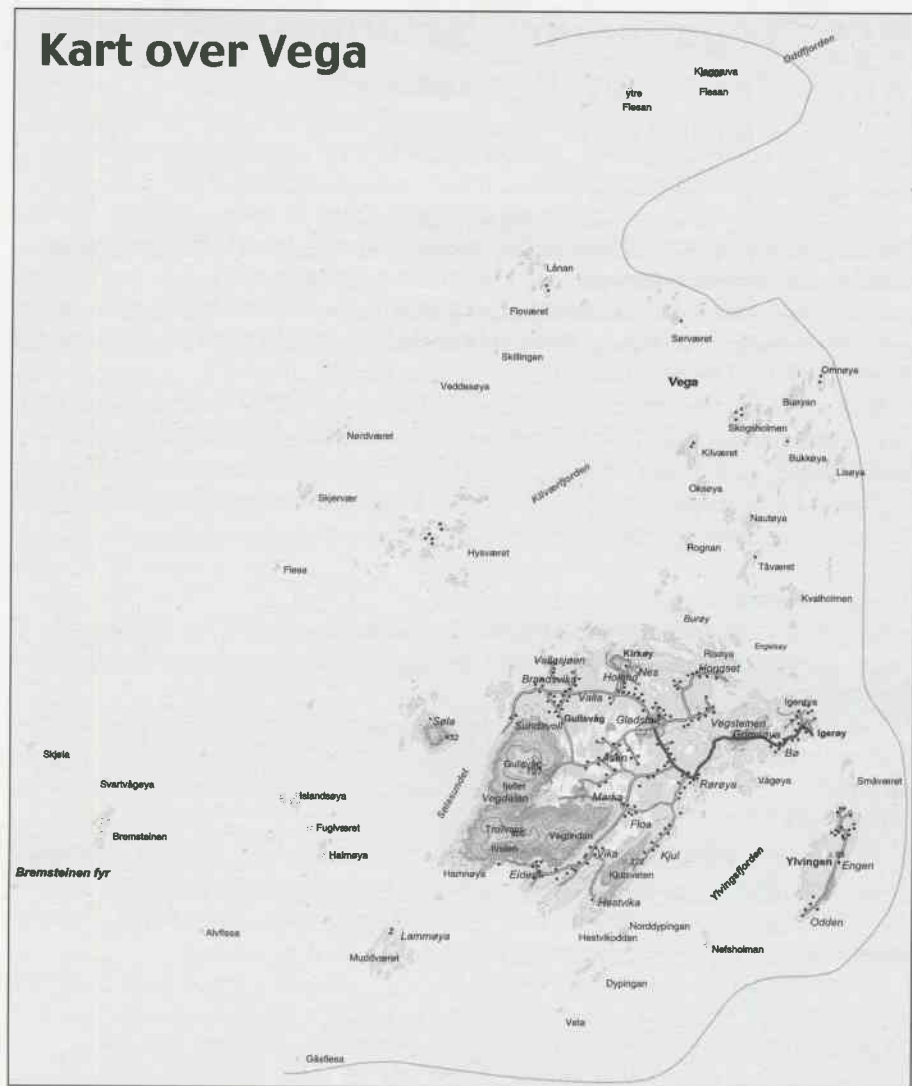
Ved redaktørene:

Steinar Sørli
kasserer

Nordisk Kulturlandskapsforbund

Rita Johansen
prosjektleder

Kart over Vega

På besøk i ærfuglens rike

Vega med sin skjærgård utgjør en stor del av Helgelandsøyene i Nordland fylke og inkluderer cirka 6.000 øyer, holmer og skjær. I løpet av konferansedagene på Vega var det lagt opp til ekskusjoner både på selve Vega og ute i øyene. I Åsgarden, en særegen steinalderboplass på vestsiden av Vega, spurte 1. amanuensis Hein B. Bjerck om et slikt sted har verdi for framtiden, mens Ruth Nilsen viste rundt på sitt barndomssted fjelløya Søla. En egen dag var satt av til besøk i de gamle fiske- og egg og dunværene ute i havet: Skogsholmen, Lånan, Skjervær og Hysvær. På søndag kunne deltakerne velge mellom vandring i gamle kulturmarker/kalkrike heier nordvest på Vega eller tur i «Steinalderløypa» på sørøstsiden.

Vegas natur og kultur – Vega som Verdensarv

• Av Jon Suul

For den utenforstående som har sett og opplevd mye av natur, landskap, flora og fauna og mye av kultur, vil likevel Vega med alle øyer og gruntvannsområder og tilhørende tradisjonell virksomhet oppleves som noe spesielt.

For den interesserte som mer inngående over tid har fått anledning til å studere sider ved naturforhold eller gammel kultur i området, er det lett å miste noe av sitt hjerte til stedet. Derfor vil han eller hun gjerne komme tilbake.

Jeg er glad for å være tilbake på Vega i forbindelse med det Nordiske kulturlandskapsforbundets årsmøte, her krysser jeg gamle spor, kanskje kan det bli anledning til å trække noen nye. Det tema jeg har fått å snakke om er «Verdensarv», hva det er og hva det kan bli for Vega. Jeg vil forsøke å sammenfatte en del forhold som har betydning i den sammenheng.

Hva er Verdensarv

Før en går inn på hvorfor forslaget om Verdensarvområde har blitt knyttet til Vega, er det nødvendig med et lite sammendrag av bakgrunnen for begrepet Verdensarv.

Det har sin bakgrunn i at det i 1960-årene ble fremmet forslag om en ny internasjonal konvensjon basert på behovet for å sikre verdifull kultur- og naturarv. En prosess førte til at UNECSOs konvensjon for vern av verdens kultur- og naturarv ble en realitet i 1972.

Norge ratifiserte konvensjonen i 1977 og de andre nordiske nasjoner omtrent på samme tid. Med konvensjonen fulgte mulighetene for å innføre de aller viktigste av verdens kultur- og naturobjekter og -områder på en liste, den såkalte Verdensarvlisten.

Nasjonalstatene kan nominere forslag til Verdensarvlisten basert på at objektene eller områdene oppfyller bestemte kriterier. Forslagene blir gjennomgått kritisk av internasjonale eksperter før de blir forelagt Verdensarvkomiteen for endelig godkjenning. Når et objekt eller område er ført opp på listen innebærer det at en kan forvente en nasjonal oppfølging som står i forhold til de internasjonale forpliktelser konvensjonen medfører.

Norge var raskt framme med fire enkeltforslag som alle nå er kulturobjekter på Verdensarvlisten: Urnes stavkirke (1977), Bryggen i Bergen (1979/80), Røros Bergstad (1980/81) og helleristningsfeltet Hjemmeluft i Alta (1985). Fokus har vært koblet til rene kulturobjekter. Ingen større naturområder, kulturlandskap eller områder med både viktige kultur og naturelementer er blitt foreslått.

Nordisk prosjekt

Det var situasjonen for Norge også da undertegnede i perioden 1994-96 hadde ansvaret for et nordisk prosjekt omkring Verdensarv i Norden.

Prosjektet var i regi av den nordiske arbeidsgruppen for natur og friluftsliv (NFG) under Nordisk Ministerråd (NMR). Undertegnede stod også for forslaget til prosjekt og for at det ble innarbeidet som et mål i den da gjeldende nordiske miljøstragi (NMR).

Dette prosjektet hadde som målsetting å foreslå nye Verdensarvområder for Norden, der de nordiske områdene ble sett i sammenheng og vurdert samlet ut fra et helhetsperspektiv. Prosjektgruppen var sammensatt av erfarne representanter fra både kulturminne- og naturforvaltningene i de ulike land. Grønland ga også bidrag til rapporten.

I Norge hadde vi dertil en nasjonal referansegruppe med medlemmer fra kulturminne- og naturforvaltningen til støtte i arbeidet. Arbeidet ble for øvrig støttet økonomisk og ellers av UNESCOs World Heritage Centre i Paris. Som følge av prosjektarbeidet ratifiserte Island som det siste nordiske land konvensjonen i 1995. Det var et spennende og morsomt stykke arbeid. Arbeidet ble fulgt opp med et nordisk seminar på Island i 1997.

Nye områder

For Norges del ble resultatet av arbeidet at faggruppen i rapporten «Verdensarv i Norden» (NORD 1996:30) foreslo fire nye områder, alle med natur som hovedargument. For flere var tilleggsverdier innen kultur viktige.

Det var enighet om ikke å fremme flere kulturobjekter alene.

Av de fire var to områder delt i et A- og et B-område.

Forslagene omfattet:

- De vestnorske fjordene representert ved Storfjorden og Nærøyfjorden
- Almdalen ved Namsos (barskog)
- Nordnorsk kyst og skjærgård representert ved deler av Helgelandskysten (hovedsakelig Vega) og ytre deler av Lofoten.
- Hellemobotn i Tysfjord som en forlengelse av det svenske verdensarvområdet «Laponia» som omfatter de store svenske nasjonalparkene i Lappland, og hvor det også ble lagt vekt på samiske forhold.

Så langt er det for øvrig Sverige som med tyngde har fulgt opp forslagene i rapporten og hvor det har gitt resultat. Men både fra finsk og dansk side er det arbeidet med oppfølging.

Hvorfor ønskes så Verdensarvstatus?

Dennes status henger ganske så høyt i visse sammenhenger. Den gir imidlertid

ikke noe vern direkte, men den ekstra status kan gi økt oppmerksomhet og vern indirekte.

Det formelle vernet og/eller kontrollen blir forutsatt sikret gjennom nasjonal lovgivning, forvaltningsplaner med videre. Samtidig gir slik status en sterkere nasjonal forpliktelse med hensyn til oppfølging innen faglig forvaltning, skjøtsel, tilrettelegging, informasjon etc. Dessuten er nasjonalstaten forpliktet til å rapportere tilbake til UNESCO om status og utvikling.

Derfor blir Verdensarvstatus noe å strebe etter i et langsiktig perspektiv for områder som holder slike kvaliteter at de fyller et eller flere av kriteriene.

Hvorfor er Verdensarvstatus aktuelt for Vega-området?

Norden og Norge har i et globalt perspektiv spesielle områder det er grunn til å trekke fram. Særlig gjelder det skjærgårds- og fjordlandskapene. I den sammenheng er også spesielle sider ved den gamle kystkultur viktige. Og av slike områder framstår de vestnorske fjordene, Helgelandskysten, Lofoten og de nordnorske fjordene som særlig interessante.

Av Helgelands øyriker framstår Vega som et særlig sentralt område. De naturgitte forhold gir grunnlaget for den biologiske produksjon i havet som både dyr og mennesker har levd av siden siste istid. Det har alltid vært en sammenheng mellom natur og folk, mellom fisk-fugl-sjøpattedyr og menneske. Og landskapet har på overflaten blitt preget av folket gjennom tiden slik at en har fått et interessant kulturlandskap der blant annet egg- og dunværstradisjonene har hatt sin viktige plass. Mange spesielle arter finnes i området.

I den nordiske rapporten er Vega omtalt slik at området fyller fire av kriteriene, tre naturkriterier (Kriterium I, III og IV, Artikkel 44 (a)) og et kulturkriterium (Kriterium V, artikkel 24(a)). Disse omhandler geologiske forhold, landskapsestetiske verdier og ornitologiske interesser, samt kulturlandskapsverdier.

I perioden 1970-2000 har en rekke ulike faglige registreringer og dokumentasjon funnet sted, det gjelder blant annet fornminneregistreringer fra steinalderen og ornitologiske registreringer. Området er omtalt i en rekke fagrapporter og offentlige utredninger, verneplaner med videre.

Hvordan kan en oppnå Verdensarvstatus?

Det gjelder først å avklare og gjennomføre pågående verneplanprosesser og ta stilling til foreliggende planforslag (Kystverneplanen for Nordland). Behovet for avklaring øker i forhold til gjennomføring av den prosess som følger automatisk dersom nasjonalstaten velger å satse på en oppfølging av anbefalingene i NORD 1996:30.

Det gjelder likeledes å avklare hvorvidt Miljøverndepartementet som øverste ansvarlige fagmyndighet velger å legge NORD 1996:30 til grunn for Norges tentative Verdensarvliste (slik Sverige har gjort).

Når dette er avklart kan prosessen planlegges fram til at regjeringen sender inn et nominasjonsforslag til UNESCOs Verdensarvkomite. Den innebærer eventuelt forhåndskontaktet med spesialister for forhåndsvurderinger, og den innebærer en stor jobb med å framstille et nominasjonsdokument der verdiene dokumenteres. Det vil være nødvendig å sammenstille foreliggende fakta med utfyllende data. Etter at nominasjonsforslaget er oversendt iverksettes en formell ekspertvurdering før verdensarvkomiteen tar endelig stilling. Dersom de nødvendige avklaringer kommer i løpet av kort tid, vil det tidligste tidspunkt et resultat kan foreligge være i 2004 (ved Verdensarvkomiteens møte i Kina). Det ville være meningsløst og bortkastet å gjennomføre et stort stykke arbeid dersom det ikke lenge før dette tidspunkt var temmelig klart hvilken behandling søknaden vil få.

Lokal forankring

En viktig forutsetning for å lykkes i denne prosess er for øvrig hvordan lokalsamfunnet forholder seg til forslaget. Derfor er det viktig å forankre et arbeid med formidling og informasjon rettet mot lokalsamfunn og andre interesserte lokalt.

Det er også meget viktig fordi prosessen og kunnskapen i beste fall kan inspirere befolkning, lokalpolitikere og kommuneadministrasjon til å utvikle ideer og planer i forhold til den virkelighet og de positive sider som kan komme med Verdensarvstatusen.

Verdensarvstatus bør kunne sees som et positivt aktivum i utviklingen av framtidig vern og bruk, liv og virke, noe som får folk til å være stolt, til å bli, til å skape, til å komme. Den vil kunne bedre forståelsen og interessen for verdier, verdigrunnlag og forvaltning. Den vil kunne knytte bånd mellom folk lokalt, mellom de lokale og andre, med andre Verdensarvområder og gi grunnlag for utvikling av nye tilbud og produkter. I denne sammenheng er det viktig å bidra til at duntradisjonene overlever og finner nye muligheter. Arbeidet omkring E-huset vil kunne bli et fundament i dette.

Folk og natur har alltid vært bundet sammen på Vega. Det ønsket kan en også ha for framtiden. Da er det viktig å finne balansen mellom vern og bruk, tenke langsiktig. I det langsiktige perspektiv vil Verdensarvstatus kunne bli av avgjørende viktighet for dette lokalsamfunn. Da er det viktig at gode krefter samler seg om å sørge for at denne status også har mening i framtiden.

Artikkelforfatter:

Spesialkonsulent Jon Suul ved Norsk Institutt for Naturforvaltning har ledet arbeidet med et nordisk prosjekt omkring Verdensarv i Norden. Prosjektet var i regi av den nordiske arbeidsgruppen for natur og friluftsliv (NFG) under Nordisk Ministerråd (NMR).

Etterord:

Ifølge vedtak i Stortinget i mai 2001 skal den norske nominasjonsprosessen av nye verdensarvområder nå starte, og med Vegaøyene som første område. Miljøverndepartementet har i ettertid vedtatt at NORD 1996:30 skal legges til grunn for Norges tentative Verdensarvliste, og at spesialkonsulent Jon Suul ved Direktoratet for Naturforvaltning skal lede det norske arbeidet.

Vega som verdensarv

• Av Rita Johansen

Vega kommune har invitert den norske regjering til å bruke det foreslåtte verdensarvområdet Vegaøyene til å igangsette nominasjonsprosessen av nye norske verdensarvområder.

Nå våren 2001 kom beskjeden om at invitasjonen er tatt i mot av Miljøvern-departementet. Spesialkonsulent Jon Suul ved Direktoratet for Naturforvaltning blir prosjektleder for arbeidet med å nominere nye norske verdensarvområder. Arbeidet skal starte på Vega. Jon Suul var også innleder på Nordisk Kulturlandskaps konfe-ranse på Vega sommeren 2000 om nettopp det nasjonale verdensarvarbeidet i Norge!

Dermed vil dette arbeidet på nasjonalt plan nå bli fulgt opp av samme mann som ledet arbeidet i den nordiske arbeidsgruppen som i 1996 la fram sin rapport for Nordisk Ministerråd, hvor nye verdensarvområder ble foreslått i alle de fire nordis-ke landene.

Bakgrunn

Begrunnelsen for at Vega kommune tok dette initiativet overfor Miljøvern-departementet, var ønsket om å bevare og videreutvikle verdien av det enestående naturgitte og menneskeskapte kulturlandskapet som området representerer.

Da Vega la fram sin invitasjon for den norske regjering, var den todelt: Vega kom-mune tilbød også et område som kan brukes som case for utprøving av bevarings-og forvaltningsstrategier for kystområder i bruk. Invitasjonen baseres på de lokale erfaringer med at kulturlandskapet må være i bruk for å opprettholdes. I begrepet legges en bærekraftig utnyttelse og forvaltning av ressurser og natur.

Derfor har Vega kommune foreslått å utrede kommunen som et stort planområde der alle verne, miljø- og næringsinteresser kan utvikles side ved side. Og slik at en får fram helheten, sammenhengene og rom for å definere bruks-, verne- og nærings-interesser, - både formelt og i forhold til forvaltningsstrategi.

Som prøveprosjekt med nasjonalpark-tilnærming, vil det gi overføringsverdi til andre saker.

Et slikt område vil dessuten romme flere forskjellige ideelle verneformål som kan oppleves å stå i motstrid til hverandre: skjøtsel og fuglenes hekketid, fredning av sel kontra kveisproblematikk og kråkebollenes nedbeiting av tareskogen, fredningen av oter og havørn kontra ærfuglen.

Organiseringen kan sikre en unik, felles arena for miljø-, kultur- og næringspoli-tikk på ulike forvaltningsnivå – fra de ulike departement, fylkeskommune, fylkes-mann, kommune og brukere av området. En god framdrift i prosjektet er viktig for å sikre oppslutning og engasjement i lokalsamfunnet.

I forhold til forvaltning og skjøtsel har Vega kommunestyre vedtatt LA 21 som grunnlag for alt kommune- og arealplanarbeid. Samarbeid med grunneierne blir av Vega kommune sett på som en forutsetning for å kunne opprettholde og videreutvikle kvalitetene i Vegaøyene.

Gjennom prosjektet «Vega som verdensarv» bør samarbeidet være en prioritert oppgave og en forutsetning for å få organisert enkelt- og fellestiltak for skjøtsel og forvaltning av området.

De ulike delprosjekt

For å nå målsettingen om å bevare og videreutvikle områdets verdier, har Vega kommune delt arbeidet lokalt inn i fem delprosjekt:

Forvaltning og skjøtsel: Vegaskjærgården er et unikt kulturlandskap med et rikt og mangfoldig plante- og dyreliv. Men deler av området gror nå igjen på grunn av fraflytting og endrede driftsformer. Det biologiske mangfoldet forringes og jord eroderer. Fuglelivet blir heller ikke vaktet av grunneierne som før. Det har ført til en dramatisk tilbakegang i antall hekkende ærfugl og andre fuglearter som levde i samspill med menneskene. Vega kommune er i nært samarbeid med primærnæringen, grunneiere og interessenter i området for å få organisert nettverk for beite, slått og skjøtsel, og da med særlig vektlegging av tiltak for å kunne opprettholde driften i egg- og dunværene.

Formidling: Vega kommune ser det som en stor utfordring å få formidlet områdets universelle verdier, både som utgangspunkt for opplevelse, forskning og i undervisningsøyemed. Områdets sårbarhet og fuglenes hekketid vil måtte virke inn spesielt i forhold til ferdsel. Det vil derfor være spesielt viktig å få utviklet god formidling via internett og opplevelsestilbud på selve Vega. Fullfinansiering av É-huset, dokumentasjons- og formidlingssenteret for egg- og dunnæringen vil derfor være et viktig arbeidsområde.

Økoturisme: er et stikkord for tilrettelegging av hele Vegaskjærgården. Den økende ferdselen fører til at Vega kommune må være i forkant og styre trafikken slik at ikke den ekstremt sårbare naturen skades. En lokal Kystled og tilrettelegging for turisme i det fredete fiskeværet Skjærvær er blant tiltakene.

Bygningsvernssenter: Skjærvær er fredet i henhold til kulturminneloven, og er utpekt av Riksantikvaren som spesielt verneverdig kulturminne på kysten.

Vega kommune står nå overfor store utfordringer i videreutvikling og tilrettelegging av fiskeværet som et internasjonalt bygningsvernssenter.

Miljørestaurering: Kråkeboller har beitet ned tareskogen i store havområder utenfor Vega. Dette er en enorm miljøutfordring som Vega står overfor. Sannsyn-

ligvis den største økologiske katastrofen i havområdene på norskekysten. Vega kommune samarbeider nå blant annet med Havforskningsinstituttet og Norsk Institutt for Naturforvaltning om finansiering av et prosjekt for restaurering av tare-skogen.

Utfordringer

Med Vegaøyene som framtidig verdensarvområde, vil nasjonalstaten Norge kunne vise fram et unikt område i verdensmålestokk.

Samtidig står både nasjonalstaten og Vega kommune overfor enorme utfordringer i arbeidet med å få gjennomført de tiltak som er nødvendige for å gjenopprette, bevare og videreutvikle natur, miljø og næring i området. Arbeidet har vært drevet fra lokalt hold i mange år, og med støttespillere i sentral forvaltning og på politisk nivå. Det blir desto mer spennende nå, når nominasjonsprosessen er igangsatt.

Artikkelforfatter:

Rita Johansen har vært engasjert av Vega kommune til å jobbe med stedsutvikling gjennom de siste årene, og har siden våren 2000 arbeidet med utvikling av verdensarvprosjektet.

Vegaøyene er foreslått som nytt verdensarvområde blant annet på grunn av at de framstår som et enestående eksempel på kulturlandskap langs en ekstremt værhard kyst. Området viser spennet i kystkulturen fra steinalderen fram til nyere tid. Bildet er fra fiskeværer Skjærvær der rundt tjue av bygningene er satt i stand av Riksantikvaren. (Foto: Rita Johansen).

Vegaøyene – et kystkulturlandskap i forfall eller en verdifull ressurs i det moderne samfunn?

- Av Lise Hatten, Planteforsk Tjøtta fagsenter
- Ann Norderhaug, Høgskulen i Sogn og Fjordane, Seksjon for landskapsøkologi

Vegaøyene - nasjonalt og internasjonalt verneverdig

En stor del av Vega kommune på Helgelandskysten i Nordland fylke (Norge) er foreslått som nytt verdensarv-område av en nordisk arbeidsgruppe nedsatt av Nordisk Ministerråd (Nordisk Ministerråd 1996 s. 182-187). Store arealer i kommunen inngår også i kystverneplanen for Nordland (Rofstad & Rosten 1994). Mange av kvalitetene som har motivert forslaget om verdensarvområde og vern i kystverneplanen er knyttet til kulturlandskapet. Både nominasjonsprosessen for

Hoveddelen av Vega kommune (t.v.). Verne-områder foreslått i kystverneplanen er markert. Det foreslåtte verdensarvområdet vil omfatte noe mer enn de foreslåtte verneområdene. Kilde: Vega kommune, miljøvernssjefen. Norgeskartet viser Vega kommunes beliggenhet i Norge.

verdensarvstatus og det sannsynlige vernet av øygarden vil derfor kreve en forvaltning av området som bevarer natur- og kulturkvalitetene gjennom en aktiv og vel gjennomtenkt bruk av øygarden. I dette ligger store utfordringer for forvaltningen.

Vega kommune har valgt å se på vernet og den mulige verdensarvstatusen som en ressurs, og ønsker å utnytte statusen til å sikre kommunen og dens innbyggere si fram-tid gjennom utvikling av nye og reetablering av gamle næringer knyttet til øygarden. Dette er en prisverdig holdning, men den forutsetter at bruken og utvikling av even-tuelle nye næringer skjer i pakt med de kvalitetene som er knyttet til området. I denne artikkelen redegjør vi i korte trekk for egenskapene som ligger til grunn for vern og mulig verdensarvstatus, og hvilke utfordringer og muligheter vi ser i denne sammenheng.

Øykommunen Vega

Vega er en ren øykommune der skjærgården i tillegg til tre relativt store, høye øyer – Ylvingen, hovedøya Vega og Søla – utgjøres av flere tusen mindre og relativt flate øyer, holmer og skjær. Disse ligger for det meste samlet i øygrupper, eller «vær», der landarealet samlet ga drivverdige enheter. Dette gav grunnlag for bosetning i øygarden, en bosetning som var tuftet på en økologisk og bærekraftig bruk av ressursene gjennom kombinasjonsbruk med jordbruk, fiske samt egg- og dunvær som de viktigste næringene. Disse tre næringenes relative betydning i forhold til hverandre kunne variere en del fra vær til vær. I noen vær var fiske den viktigste næringa, i andre kunne landbruket være like viktig.

Ærfuglhus på Lånan. I forgrunnen en «e-bane» som er spesialbygd med tanke på ærfuglen. Lenger bak ses en båt som, kappet i to deler og snudd på hodet, har fått en ny funksjon som ærfuglhus på sine eldre dager.

Bosetning

Store deler av skjærgårdslandskapet i Vega har vært bebodd i lang tid. På hovedøya Vega finnes steinalderboplasser som er omkring 10 000 år gamle (Alterskjær 1985). De eldste boplassene ligger omkring 75 moh (Bjerck 1999). Dette skyldes at landhevinga etter siste istid har vært betydelig også på Helgelandskysten - den marine grense på Vega ligger 90 meter over dagens havnivå (Sollid & Torp 1984). Etterhvert som landet steg ble bosetninger etablert lavere, for å ligge i nærheten av sjøen. På Vega har man derfor en gradient i bosetnings-mønsteret - de eldste steinalderboplassene ligger høyest oppe, de yngste boplassene lavest. Flere øyer dukket etter hvert opp fra havet i områdene rundt de tre høyeste øyene. I den første tida ble nok øygarden hovedsakelig brukt til fiske og fangst, kanskje bare i deler av året (Wold 1985). Etterhvert som det ble mer land - og behovet for land også økte - begynte folk å bosette seg ute i øygarden.

På en av de laveste øygruppene, Lånan - der den høyeste øya ligger 8 moh, er første sikre beretning om fast bosetning fra 1660-tallet (Berglund 1995). Bosetningshistoria i denne delen av øykommunen har med andre ord også et relativt stort spenn i tid.

Livet i værene

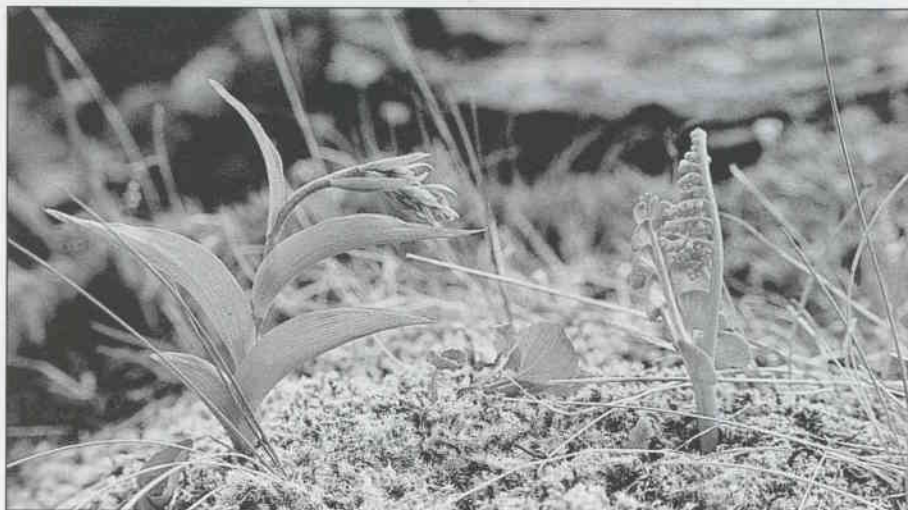
Det var ressursene knyttet til havet og fuglelivet som lokket folk utover i øygarden. Man måtte imidlertid støtte seg til flere næringer for å overleve og utviklet derfor såkalte kombinasjons-bruk. «Fiskerbonden» er blitt brukt som betegnelse på dem som levde her ute. Bonden i øygarden var imidlertid oftest kvinnen mens mannen var fisker.

Fiske gav mat, men var også den næringa som først og fremst skaffet kapital. Det

var vanlig å dra på Lofotfiske om vinteren, og enkelte dro også på fiske på Finnmarkskysten om sommeren. I tillegg ble det også drevet noe heimefiske. Fra 1930-tallet fikk rusefiske stor betydning i Vega, spesielt for fiskere i øyene med lang vei til fiskekjøper. Rusefiske bidro til å opprettholde bosetningen i øyene (Svendsen 1999).

Til tross for at landskapet mange steder var karrig ble det drevet jordbruk på øyene. Landbrukets oppgave var hovedsakelig å skaffe mat til husholdningene. Flere steder bar man tang opp på land. Slik ble jordsmonnet bygd opp samtidig som den næringsrike tangen gav god gjødsling. Det karakteristiske ved landbruket i øygarden var den differensierte arealbruken (Sickel 1997). Øyene ble brukt på forskjellige måter. På «heimlandet» der gårdene lå, dyrket en korn og poteter og slo store engarealer. Øyer og holmer nær heimlandet samt de med best jordsmonn og avling ble også slått. På de øyene der det var tilstrekkelig med ferskvann beitet storfé. Disse øyene kunne ligge langt unna «heimlandet». Kyrne svømte fra øy til øy på eget initiativ. Morgen og kveld rodde kvinnene ut for å melke. På små eller skrinne holmer beitet sau. Fiskerbonden hadde som oftest ikke mange sauene. De kunne derfor flyttes fra holme til holme med båt, etterhvert som holmene ble avbeitet. Ofte ble slåtteholmene etterbeitet med sau. Navnene på øyene i de forskjellige værene gjenspeiler bruken av dem. Slåtterøya, Geitholmen, Sauøyene, Værholmen finnes i de fleste av øygruppene.

Den tredje næring av betydning var egg- og dunværet. I slutten av april og begynnelsen av mai kommer ærfuglen trekkende og samler seg i sundene for paringslek. For å kunne ta vare på den verdifulle duna, har folk bygd ly som ærfuglhunnene oppsøker for å legge egg. En del av eggene ble også sanket. Dette ble gjort på en forsiktig måte slik at ærfuglbestanden likevel holdt seg oppe. Liksom

fisket ga egg- og dunnæringen fremst kapital. Mange av øyboerne var lenge leilendinger og avgifta til grunneieren ble gjerne betalt i form av ærfuglegg og -dun. Dun som ble til overs etter at leilendingsavgifta var betalt, ga ei kjærkommen ekstrainntekt.

Denne ekstensive kombinasjonsdrifta har resultert i mange viktige landskapskvaliteter sett fra både kulturminne- og naturvernssiden. Øygarden på Sør-Helgeland er i så måte et representativt og spesielt verdifullt kystkulturlandskap. Dette beror på at:

- her finnes et stort antall vær som ga grunnlag for utvikling av «fiskerbondelivet» flere steder og dermed også kulturhistoriske kvaliteter spredd i hele øygarden
- her er et variert landskap, mange steder med kalkrik berggrunn, som gir muligheter for et stort mangfold av dyr og planter
- det her har vært en relativt sen fraflytting og nedlegging og at mange av kvalitetene og kunnskapene om tidligere tiders ressursutnytting derfor er bevart helt fram til i dag.

Kulturhistoriske kvaliteter

Av de kulturhistoriske kvalitetene i øygarden i Vega er kanskje dunværene de mest verdifulle. Både den bygningsmessige helheten og selve ærfuglhusene er verdifulle kulturminner. Ærfuglhusene kan ha mange utforminger – alt fra små hus bygd i stein, ei trekasse eller en avdanket båt snudd opp ned, til mer forseggjorte små «langhus» eller «e-baner» som de kalles på fagspråket.

Ikke alle bolighusene i øygarden er gamle, mange er fra midten eller første halvdel av 1900-tallet, men det finnes fremdeles enkelte eldre og godt bevarte «Nordlandslåner». Det er imidlertid bare i Skjærvær som det finnes en helhetlig, eldre bygningsmasse som er noenlunde intakt. Et omfattende restaureringsarbeid er derfor satt igang i dette været. I de fleste værene står ellers driftsbygninger knyttet til landbruket for det meste til nedfalls, eller de er allerede borte. Også installasjoner og hus knyttet til sjølivet som kaier, brygger og naust er mange steder forfalne. Alle disse kulturminnene utgjør imidlertid viktige deler av det bygningslandskap som ble skapt av «øylivet». Også inventaret i bolighus og driftsbygninger er verdifulle kulturminner. De fleste værene ble fraflyttet på 1950-, 60- og 70-tallet. I mange av husene har inventaret stått mer eller mindre urørt siden den gang. Det kan være en fascinerende opplevelse å besøke et av disse husene som forteller så mye om vår nære fortid.

Bosetning i øygarden og beliggenheten rett ved hovedleia langs norskekysten gav også grunnlag for fremvekst av flere handelssteder langs kysten. I Vega var Rørøy et viktig handelssted. Også handelsstedet Skålvær (i Alstahaug kommune) med et kapell som mange i øygarden soknet til, var viktig for øyværingene.

Med ea som husdyr Egg- og dunvær i Vega

• Av Inga E. Næss

Del I: I ærfuglens rike

Vegaøyene er ærfuglens rike. Øyfolket har tatt vare på fuglen, gjort opp reir og vernet den i hekketida. Til gjengjeld har fuglen kommet tilbake hver vår og gitt dem dun og egg. Ærfuglen – eller ea som er det lokale navnet - har vært holdt som husdyr langs hele Helgelandskysten. Den er en «hellig fugl» som folk har vernet om. Arbeidet med å «gjøre opp til ea» og verne den i hekketida har ført til et tett forhold mellom dyr og mennesker. Ea kom tilbake til samme reir år etter år og ble en gammel «kjenning». Egg- og dunværene er et godt eksempel på øyfolkets ressursutnytting. Alt havet har brakt av rak ble utnyttet. Gammelbåten og rester av hus og tak har endt sine dager som skjul for ærfuglen.

Generøst matfat

De grunne havområdene rundt Vega er Norges største arkipelag og har til alle tider vært et generøst matfat med rike fiske- og fugleforekomster. Inntil 1950-60-tallet var de fleste større øyene bebodd. Nå er de stort sett avfolket, men i sommerhalvåret drar øyfolket for å ta vare på husdyret sitt, ærfuglen.

Grunnhavet og mylderet av øyer er den viktigste årsaken til at vi finner de største og fleste dunværene her på Helgelandskysten og i Vega-øyene.

De beste dunværene lå lengst ut mot havet. Gårdene på Flovær og Lånan holdt rundt århundreskiftet rundt 800 rugende ærfugl hver, og tallet var trolig større siste halvdel av 1800-tallet. På mindre øyer var 2-300 ærfugl vanlig og 4-500 fugl ingen sjeldenhet.

Ærfuglen (*Somateria Mollissima*) blir kalt kystens nasjonalfugl. Den er en marin dykkand som hekker på små øyer og holmer ute på kontinentalsokkelen, spesielt der grunnhavet er stort, som i Vegaøyene. Her og i Froan utenfor Trøndelag finner vi den største bestanden i Norge. Totalbestanden er estimert til ca 100 000 par (1980), halvparten er i Nordland fylke. Vega kommune er trolig landets største myteområde.

Vårt første husdyr?

I Egils saga fortelles det at Torolv Kveldulvsson hadde eggvær. Og i 890 beretter hålogalendingen Ottar til kong Alfred i England at han mottok «Fugla federum» (fugleffjer) som skatt fra samene på sin Bjarmelandsferd. Dun og egg var altså kjent handelsvare allerede i vikingetida.

Og kanskje var ærfuglen vårt første husdyr? Vi finner nemlig spor etter den i steinalderens kjøkkenmøddinger og på helleristninger.

Egg og dun har alltid spilt en viktig rolle for kystfolket, både som kosttilskudd og inntektskilde. Tilgangen til disse ressursene har bidratt til å bestemme bosettingsmønsteret mange steder i Nord-Norge. I de gamle jordbøker fra 14-1600-tallet blir egg og dun ofte nevnt som en del av gårdenes herligheter. Erkebiskop Olaus Magnus omtaler egg- og dunvær i sin historie om de nordiske folk i 1555.

Mellom 1700-1790-årene får vi 187 fredlyste egg- og dunvær i Nordland, 83 av dem lå på Helgelandskysten. Vega har 17 egg- og dunvær, 14 av disse har vært fredlyste. I sin tid eksisterte det over 400 egg og dunvær i fylket, men i 1986 var bare 27 av dunværene i hevd.

Å betale jordleia med egg- og dun må ha vært gammel sedvane. Enkelte steder fikk husmannen beholde inntekten av eggene og dun fra husmannsplassen. Etter at husmannen hadde kjøpt seg fri, betydde duna kontante penger.

Med en inntekt på ca 50 øre per rugende fugl, var det viktig å få fuglen til å legge seg på eiendommen. Inntektene av et dunvær kunne utgjøre halve årsinntekta. Dette er bakgrunnen for at man begynte å legge forholdene til rette for fuglen: gjorde opp reir og laget ebaner* nær bolighuset. Rundt 1900 ble det produsert 1000 kilo (1 tonn) rensed dun i Nordland. 2/3 av denne kom fra Helgeland.

Del II: Et ærfugl-år

I februar-mars begynner ærfuglen å trekke innover fra havet, og i april flokker den seg rundt øyene for å hekke. Hunnen er stedbunden og vender tilbake til tidligere hekkeplasser. I flere netter går ea og ekallen i land og leiter etter et passende reir. Dette er en avgjørende periode, for nå er fuglen ekstremt sky. En hel kultur har derfor utviklet seg der alle tok hensyn til fuglen og måtte være stille.

Når ea har funnet et passende reir, gjør hun det klart mens maken holder henne med selskap. Fra mai til juni legges eggene. Så forlater hannene hekkeplassene, samlar seg i flokker og drar ut på skjærene for å myte. Først i september er de tilbake.

Duna: Når ærfuglhunnen legger dun i reiret, er det både for å skjule og å varme eggene sine. Hun skyver dunene fra brystet og legger dem under og rundt eggene. Når hun er ute og drikker, dekker hun eggene. Jo kaldere område hun hekker i er, jo mer dun gir hun.

Når ea ligger på reiret, er hun ofte så tam at man kan løfte henne av reiret og fjerne dun. I perioden når ea ligger stabil på eggene, er hun utsatt for en farlig fiende, minken. Denne fremmede gjesten i øymiljøet er en rovmorder, som kan rasere en ærfugl-koloni i løpet av kort tid.

Dunungene: Dunungene som kommer ut av egget blir varmet et par døgn i reiret. Så begynner den farefulle vandringen mot det våte element. Særlig svartbakken driver jakt på ungene. Farlige situasjoner kan lett oppstå hvis ungene kommer langt fra mora eller det er dårlig vær slik at de ikke hører advarende signaler.

* Ebane - ærfuglhus med plass til flere reir.

Resten av sommeren svømmer ungene sammen med mora. Hun får ofte god hjelp av enslige ærfuglhunner. I juli-august er ungene utvokst og uavhengige av foreldrene, og hunnen starter vingefjær-mytingen. På seinhøsten samles begge kjønn i vinterområdene. Hannen har fått tilbake den kvite praktdrakten. Snart er ringen sluttet. Kurtiseringen begynner igjen.

Reirene: Det naturlige for ærfuglen er å hekke i tanga, langs stranda, under en steinhelle eller en einerbusk. På Island, Svalbard og også langs Finnmarkskysten reirer den seg på de store dungene av tang som bølgene har kastet opp. Men ofte hekker den på flatlandet, mellom steiner og busker og i gresset.

Hensikten med å gjøre opp reir til ærfuglen, «reie opp», er å lage et attraktivt skjul som kan dekke behovet for et tørt og beskyttet ly. Men det er også å sikre duna gjennom å lage et reir som holder den så rein og tørr som mulig. Det er også grunnen til at man legger tang inn i reiret, så duna ikke skal bli full av gress og mose som gjør den tidkrevende å rense. Ved påsketid henter folk tang og legger opp til tørk, samler i såter, sprer og snur. De gamle steinreira, «ehusa», blir gjort i stand og en ny krans av tang legges inn. Det samme skjer i ebanene.

Duna: Det finnes ikke bedre sengetøy enn edderdunsdyna. Ikke noe dynefull er så lett og gir fra seg så mye varme som de lette fjonene fra ærfuglhunnens bryst. De har helt spesielle egenskaper. I motsetning til dun fra and og gås har edderdunen små mothaker som gjør at den holdes sammen i en klump. Dette gir edderduna en isolasjonsevne i særklasse.

I tillegg til Nord-Norge og Svalbard sankes og renses det dun i blant annet Canada, Grønland og Island. Totalt produseres det 2 000 kg ferdig rensedun pr. år. Det meste av denne duna blir i dag rensed maskinelt. Men ennå driver folk i dunværene på Helgeland det tidkrevende arbeidet med å håndrense duna. Det tar en hel uke å rense ett kilo dun. Håndrensedun er sjelden vare i dag.

Dunrensing: Duna må tørkes, ristes, grovrenses, harpes og finrenses. Arbeidet skjer for det meste ute på vindstille dager. Først skal duna tørkes og det groveste rusket ristes vekk. Nå kan duna oppbevares til en har tid til å begynne selve rensinga: Urenheter plukkes nå vekk for hånd. Rensinga skjer i uthus eller utendørs i stille vær, for støvet fyker nå fritt. Gress og rusk fjernes.

Finrensing skjer på harpa. Dunharpa er en ramme tredd med tråder av fiskesnøre eller nylontråd, som er rent med 4-5 cm avstand. Det tar 2-3 dagers «stødig arbeid» å harpe 1 kilo dun hvis den er plukket og grovrensed først.

Del III: Vokterne og framtida

Hvem skal ta vare på ea?

Fuglevokterne i Vegaøyene er bekymret for framtida, og for ea:

- Vi kan ikke forvente at ettertida skal gjøre alt dette arbeidet gratis. Spørsmålet er ikke bare å verne, men at det finnes folk til å verne det. Staten må inn og bevare næringa med midler. Hvis ikke, har den ingen framtid. Det må pekes ut noen dun-

Vega-øyene er ærfuglens rike. Øyfolket har tatt være på fuglen, gjort opp reir og vernet den i hekketida.

vær der ea er. De må ha folk som kan gjøre opp reir og passe på fuglen fra april - mai til juni - juli, maks tre måneder, sier Henrik Mathisen, en av de som i flere år tiår stelte for ea.

- Og så må en få lov til å ta seg av rovdyra. Der ea er, bør det ikke være mink eller oter. Og er det en havørnkoloni i nærheten, kommer ikke ærfuglen dit og legger seg, legger han til.

Fra husdyr til bytte

Tradisjonen med ea som husdyr er truet fra mange hold. En hel næring kan forsvinne hvis ikke noe blir gjort. Fraflyttinga fra øyene er kanskje den største trusselen: Når folk flytter fra dunværene og ingen lenger forer fuglen, reirer og verner den, flytter fuglen også. Ea trenger vern, for hun har mange fiender. Villminken, som er den verste, er nå vernet i hekketida. Og de siste årene har oteren begynt å herje i ærfugleir.

I 1992 ble det åpnet for jakt på ærfugl på Østlandet, og i 1997 ble denne ordningen utvidet til å gjelde Sørlandet. For fuglevokterne i Helgelands-øyene er dette et sjokkerende vedtak. Ærfuglen har vært sett på som et husdyr, et «hellig» dyr, på Helgeland.

At folk har lokket ærfugl til dunværene med fiskeslo og agn har skapt en kunstig stor populasjon i disse områdene. Nå forbyr miljøreguleringer fiskerne å mate ea ved å sløye fisk i havna.

Oljeutslipp kan føre til massiv sjøfugldød. Da den greske tankeren «Deifovos» forliste ved Vega i 1982, ble mellom 10 000 og 20 000 ærfugl drept. Nå starter oljeboringen på Vega-høyden, hvilke farer står den sårbare fuglen overfor da?

Del IV: Ærfuglmuseet på Nes

Kunnskapene om ærfuglkulturen eies av øyfolket. Den ligger i erfaringer samlet gjennom generasjoner, om reirstell, om fuglens adferdsmønster og dunarbeid. Blir ikke denne kulturen tatt vare på og formidlet videre, forsvinner den. Og det må finnes fuglevoktere i framtidens Vega-samfunn.

På nordsida av Vega er det opprettet et ærfugl-museum – É-huset. Et dokumentasjonssenter, som skal formidle og anskueliggjøre «et ærfugl-år» med alle sider av virksomheten. Et pedagogisk prosjekt er knyttet til museet: Alle 6.klassingene på øya får undervisning om øykultur og ærfuglrøkt. På vårparten drar de ut til Skjærvær, legger opp tang i reirene og gjør i stand til fuglen. Slik blir en hel ny generasjon opplært som framtidens ærfuglvoktere.

Kilder:

- Amund Helland: «Norges land og folk 1885-1914»
Kåre Kolsrud: «Dunvær»
Kåre Hansen: «Husmenn i Tjøtta herred, utbredelse, levekår og sosiale forhold ca.1865-1900» (Hovedoppgave AVH Trondheim 1996)
Helge A. Wold: «Utvær», Cappelen's Forlag, 1985
I. C. Heltzen: «Ranens beskrivelse»
«Ottar» nr 2/73, 2/ 76, Des 1978, 3/84 og 1/92
Ingrid Falkflaug Misund: «Egg og dunvær i Nordland fylke». Semesteroppgave Telemark Distriktshøgskole 1986
Direktoratet for Naturforvaltning: Viltrapport 35
Viltrapport 41
Samtaler/intervju med folk i Flovær, Lånan og Skjærvær

Artikkelforfatter:

Inga Næss er forfatter og initiativtaker til ærfuglmuseet, É-huset på Nes. Hun har gjennom mange år dokumentert livet i Vegaøyene.

Vegaøyenes plass i «multifunksjonelt landbruk»

• Av Kåre Sjøvik

For å kunne målrette arbeidet med kulturlandskap i Nordland må vi vite hva som kjennetegner og har formet landskapet i vårt fylke. En regionalt tilpasset strategi for kulturlandskapsarbeidet må ha både historien og dagens utfordringer i landbruksnæringa som bakteppe. Kulturlandskapet i Nordland er mangfoldig med store regionale forskjeller:

Store variasjoner

Vi har mange ulike landskapstyper. Det har skapt lokale variasjoner i bruk av landskap og ressurser. Klima og jordsmonn varierer fra sør til nord i fylket, kysten er nedbørsrik, innlandet tørrere. Landskapet er fra gammelt av formet av folk som kombinerte ulike næringer, først og fremst jordbruk og fiske. Folk levde i en byttehusholdning. Gårdsdrifta var for sjølberging, fisket skaffet kontanter. Mannen var fisker, heimen var kvinnens domene.

I hele fylket, fra de ytterste øyene til fjellgårdene var folk direkte eller indirekte avhengig av fisket til langt inn på 1900-tallet. Her ute på kysten lå vekta naturlig nok på «foten i båten» – knyttet til ressursene fra havet. Innover i landet la man større vekt på «foten på land» – jord-, skogbruk og utmarksressurser.

Rasjonaliseringene i primærnæringene i etterkrigstida forsterket dette mønsteret. Folk måtte velge mellom jordbruk og fiske. Nordlandsbygdene endret seg gradvis til «reine» fiskerisamfunn og jord- og skogbruksbygder.

Variasjonene i næringstilpassing har variert fra bygd til bygd. Dette har gitt oss et stort spenn av kulturtradisjoner og kulturminner;

- I Saltdal, Hemnes, Rana og Bindal har båtbygging lange tradisjoner.
- På bygdene ble det produsert møbler, husgeråd, redskaper, klær og andre tekstiler.
- Utnytting av utmarksressurser som fisk, vilt og bær var viktig
- I ærfuglens rike, på kysten, var egg og dunsanking ei viktig inntektskilde.
- Nordland har sjøsamiske samfunn der folket kombinerte jordbruk og fiske.
- I de samiske bygdene kombinerte man jordbruk, reindrift, håndverk og høsting av utmarksressurser, ofte i tett samkvem med svenske flyttsamer.
- I mange bygder fikk folk viktige inntekter fra anleggsarbeid på jernbane og med vegbygging.

Slik kulturlandskapsgruppa ser det, forutsetter en god forvaltning av kulturlandskapsverdiene i Nordland at det finnes bønder som kan gjøre jobben.
(Foto: Rita Johansen)

Eiendomshistorien

Eiendomshistorien er et viktig bakteppe for dagens utfordringer for landbruket i Nordland. Leilendingsvesenet holdt lenge stand i dette fylket. Fiskarbonden ville nok gjerne bli sjøleier, men sto i avhengighetsforhold til handelsmann og jordeier.

Odel har dermed ingen lang tradisjon i Nordland. Som følge av at folk hadde flere bein å stå på og kombinerte flere næringer, var det snarere vanlig å dele eiendommen mellom søsken. Slik kunne flere få jord til å brødfø seg av i kombinasjon med fiske.

I dag er dette en av landbrukets og bygdenes største utfordringer i Nordland. Vi har svært mange små eiendommer og en stor andel jord er eid av dødsbo og sameier. Der jord eies av mange deleiere, de fleste utenbygdsboende, blir jorda liggende brakk for vær og vind.

Hele 34% av Nordlands jordbruksareal er leiejord. Kortsiktige muntlige avtaler er vanlig og skaper usikkerhet. Mye leiejord fører til lite rasjonell drift og mye kjøring over lange avstander. Bøndene investerer naturlig nok nødig i jordkulturarbeid når man ikke eier eller disponerer jorda for lengre tid.

Ensarta produksjon

Nordland har alltid vært kjennetegnet av ensarta jordbruksproduksjon. I dag ved årtusensskiftet brukes rundt 90 % av arealet til produksjon av gras.

Nordlandsbonden driver altså hovedsakelig med melk- og kjøttproduksjonen. Denne tendensen har forsterket seg etter siste krig. Fortsatt drives imidlertid kornproduksjon på Sør-Helgeland, og enkelte distrikter har kultur for grønnsak- og bærproduksjon.

Størsteparten av bufeet i Nordland gikk på utmarksbeite fram mot siste krig. Kulturbeite var nærmest fraværende. Trolig var landskapet i Nordland utsatt for det sterkeste kulturpresset rundt siste verdenskrig. Overalt var dyrka jord i bruk. I utmark, på øyer og holmer skapte dyra et åpent beitelandskap eller lysåpen beiteprega skog.

I de første tiårene etter krigen gikk et betydelig antall bruk og mye jord ut av drift. Tendensen var klarest her ute på kysten. Det ble færre kyr, og mer intensiv drift. Kulturbeiter ble mer vanlig og beiting i utmark gikk sterkt tilbake. I mange bygder opphørte denne beiteformen helt. Allerede i 1980 hadde Nordland nærmere 170.000 daa jordbruksareal som hadde gått ut av drift. Mye av dette var beitearealene langs kysten og på øyene.

Levende kulturlandskap = levende bygder

Det har skjedd og skjer store endringer i primærnæringene. Dette fører til forandringer ikke bare her i Vega-landskapet, men over hele landet.

Dagens kulturlandskap er en arv. I forlengelsen av dette kan vi at landbrukets moderne forvaltning foregår i et kulturlandskap som i sin tid ble skapt av en kombinasjon av næringer. Det handler altså om sporene etter dem før oss. Men like viktig er de konsekvenser dagens landbruksdrift har for landskapet vårt.

For kulturlandskapsgruppa i Nordland er det grunnleggende viktig å holde fast ved at det er rammebetingelsene for å drive med jord- og skogbruk, som bestemmer om vi i framtida kan ivareta og utvikle et levende og artsrikt kulturlandskap. Uten brukbare vilkår for å drive økonomisk lønnsom planteproduksjon, husdyrproduksjon og skogbruk vil ressursene og landskapet forvaltet av generasjonene før oss forringes. Så enkelt er det.

I det moderne begrepet «det multifunksjonelle landbruket» ligger en dreining bort fra ensidig vektlegging av produksjon og produksjonsøkning. Man har erkjent at landbruket produserer flere viktige produkter enn helsemessig trygg mat, fiber og trevirke.

Folk i landbruket og på bygdene føler seg hardt presset. Det er en utfordrende jobb å skulle formidle både innad i næringa og utad til samfunnet for øvrig at landbruket bidrar med fellesgoder som:

- livskraftige bygder
- miljø- og kulturverdier i et attraktivt landskap
- langsiktig og trygg matforsyning.

Og ikke minst: Skal budskapet være troverdig for folk i landbruksnæringa, må vi få aksept for at denne typen verdier anses som så viktige at det er riktig at bonden får økonomisk uttelling for å forvalte dem.

Omstillingsprosess

Betalingen for landbrukets miljøproduksjon er over tid blitt bygget inn i jordbruksoppgjøret. Først og fremst i Areal og kulturlandskapstilskuddet. Dette tilskuddet er betaling for

- skjøtsel, vedlikehold og utvikling av kulturlandskapet,
- å opprettholde jordbruksarealer i drift

- å styrke og jevne ut inntektene innen planteproduksjon og grovforbasert husdyrproduksjon.

For å få gehør for sin landbrukspolitikk i forhold til internasjonale avtaler, ser det ut til at Norge framover må vektlegge landbrukets produksjon av kulturlandskap og miljøgoder i enda større grad. Det er derfor viktig at Staten fronter den omstillingsprosessen vi aner konturene av med positive virkemidler.

Jeg har lyst å dele noen tanker (gjærne spissformulert) om hvordan dette ser ut med ståsted i Nordland. Det tar tid å modne fram endret rolleforståelse hos den jevne bonde. Per i dag oppfatter svært mange bønder at de store linjene i landbrukspolitikken peker i feil retning.

- Bøndene er økonomisk presset under krav om lavere pris og effektivisering
- Bygdesamfunnene er sårbare for de tilsiktede/ utilsiktede (?) konsekvensene av eksempelvis melkevotesalg, rovdyrpolitikk, omstillinger i landbrukssamvirkebedriftene osv. osv
- Når usikkerheten i næringa blir såpass grunnleggende («Skal vi i det hele tatt drive med landbruk?») er det kanskje ikke så rart dersom den jevne bonde opplever det som mindre aktuelt å ta på seg oppgaver med å skjømte kulturlandskapet?

Negativ innfallsvinkel

Jeg vil også påstå at mange bønder oppfatter at de ikke får betaling for å skulle skjømte kulturlandskapet. Det må bety at Staten ikke har greid å selge inn hva Areal og kulturlandskapstilskuddet er for noe?

Et eksempel: AK-tilskuddet, det viktigste økonomiske virkemiddelet for å forvalte det norske kulturlandskapet har per i dag en negativ innfallsvinkel til temaet kulturlandskap. Her stilles nemlig en rekke krav til hva man ikke får lov til. Mange gårdbrukere savner kanskje mer en veiledning på hva de gjør bra, og hva de kan og bør gjøre for å ivareta verdier i kulturlandskapet enda bedre i den daglige drifta.

Regionale forskjeller

En annen utfordring er at tilskuddsordningene rettet mot kulturlandskapsarbeid, deriblant Areal og kulturlandskaps-forskriften og STILK – Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap, ikke gjenspeiler de regionale forskjellene fra sør til nord i landet. Dermed fanger de også vanskeligere opp de utfordringene vi står overfor i Nordland.

For eksempel:

Mye av kulturlandskapsarbeidet fokuserer mot enkeltelementer i kulturlandskapet som åkerholmer, kantsoner, steingjerder el. Det finnes mye fin litteratur, brosjyrer og lignende som forteller om dette.

Kommuniserer en slikt budskap med Nordlandsbonden? Vil ikke en slik innfalls-vinkel til hva det er å ivareta kvalitetene i kulturlandskapet, være mer relevant i større åpne intensivt drevne jordbrukslandskap der det kanskje er press både i forhold til utbygging, og i forhold til intensivering av jordbruksproduksjonen??

I mange deler av landet, også her i ærfuglens rike i Nordland, vil derimot målet om å opprettholde jordbruksareal i drift være den faktor som har størst betydning i forhold til å forvalte kulturlandskapsverdiene (kulturminner, biologisk mangfold og allmennhetens interesser) i området.

Det er viktig at bonden opplever at kravene myndighetene setter til kulturlandskapspleie er relevante i arbeidshverdagen.

I Nordland vil det i mange områder kunne være like relevant å fokusere på den betydning god jordkultur, drenering og målrettet utnyttning av beiteressurser har for forvaltningen av kulturlandskapet på det enkelte bruk og i bygdelandskapet.

Biologisk mangfold

For tiden er en av grunnpilarene i kulturlandskapsarbeidet nasjonalt og internasjonalt å bevare det biologiske mangfoldet. Det vil si det mangfold av arter og den variasjon som finnes innenfor artene som lever i kulturlandskapet. Det handler også om å bevare ulike økosystemer og landskapstyper i kulturlandskapet.

En rekke av de trua eller sårbare artene i Norge er knyttet til særegne levesteder i kulturlandskapet. Nordland har, så langt vi kjenner til, ikke mange «rødliste-arter», dvs. utryddingstruede arter. Nordland har imidlertid interessante landskapstyper, både når det gjelder biologisk mangfold, kulturhistorie og i forhold til reiseliv, rekreasjon og landskapsopplevelse.

Vi har sett at Nordlands eiendomsstruktur med små eiendommer, mange passive og utflytta eiere og mange dødsbo i sin tur har ført til at vi har mye jordbruksareal som er gått ut av drift. Både på små eiendommer og i områder som er marginale med tanke på jordbruksdrift. Denne utviklingen har i særlig grad rammet kyststrøkene.

Jordbrukslandskapet i Nordland er dermed i ferd med å tape både arter og økosystemer, verdifulle kulturminner, rekreasjonsmuligheter og landskapsmessig mangfold. Dette som følge av nedlegging og gjengroing i marginale strøk, og intensivt drift i enkelte områder.

Krever aktiv drift

Med dagens landbrukspolitikk ser denne utviklingen ut til å tilta. Miljømyndighetene har riktignok midler til å ivareta det biologiske mangfoldet knyttet til særlig verdifulle kulturlandskap som er gått ut av drift. Men deres pengepott blir som «en dråpe i havet».

Landbruksmyndighetene på sin side har større «albue-rom» med hensyn til tilskuddsmidler, men disse skal primært gå til gårdsbruk i drift.

Det betyr at en rekke karakteristiske kulturlandskap i Nordland, blant annet her i ærfuglens rike på kysten, står i fare for å gro igjen og forandres.

Slik kulturlandskapsgruppa ser det, forutsetter en god forvaltning av kulturlandskapsverdiene i Nordland at vi har bønder som kan gjøre jobben. Både i hverdagslandskapet og i de spesielt verdifulle områdene.

Bare ved en landbrukspolitikk som sikrer aktiv drift, optimisme og tro på næringa, og en hensiktsmessig bruks- og eierstruktur, kan bøndene i vårt fylke også framover gjøre sin del av jobben med å forvalte mangfoldet og de særegne kvalitetene i Nordlands kulturlandskap.

Oppsummering:

Ut fra det jeg nå har sagt vil jeg til slutt peke på sju målsettinger vi i Nordland tar sikte på å legge til grunn for et regionalt tilpasset kulturlandskapsarbeid:

1. Måltrettet informasjon og holdningsskapende arbeid.

Vi må fortsette vårt arbeid mot kommuner, faglag, bønder og forsøksringer. Vi må finne tema og innfallsvinkler som oppleves relevant for Nordlandsbonden anno 2000, og oversette hva dette dreier seg om til «nordlandsdialekt».

For tiden er en av grunnpilarene i kulturlandskapsarbeidet nasjonalt og internasjonalt å bevare det biologiske mangfoldet. Dette følges opp i Hysvær utenfor Vega gjennom beite og slått. (Foto: Rita Johansen).

2. Bidra i arbeidet for en mer hensiktsmessig eier- og bruksstruktur i fylket.
Vi må leite etter måter der vi kan bruke kulturlandskapsarbeidet som ett av mange virkemiddel for å gjøre noe med eier- og bruksstrukturen i fylket.
3. Aktiv bruk av beitedyr som kulturlandskapsarbeidere.
Vi må rette fokus mot de arealene som er i drift, og bruke husdyra - våre beste «kulturlandskapsarbeidere» i bygdelandskapet, målrettet til å ivareta landskapskvaliteter, kulturminner, biologisk mangfold
4. Planlegging og forvaltning av natur- og kulturlandskap som styrker og bygger opp gode lokalsamfunn.
Vi må bruke mulighetene til å la folk lokalt sette dagsorden for framtida i si bygd. Å mobilisere alle gode krefter i lokalsamfunnet til å dra lasset sammen er en viktig faktor for fortsatt levende lokalsamfunn. Nyskapningen Områdetiltak (en tilskuddsordning vi i Nordland har kalt «Heimplassen min – en ressurs») er en arbeidsform vi har tro på.
5. Helhetlig og nyskapende forvaltning av kulturtradisjoner og kulturlandskap.
Vi i Nordland har et ansvar for å ta vare på særegne kulturtradisjoner. Kanskje særlig knytta til fiskarbondens landskap. Vi håper blant annet på at de tanker dere her på Vega har gjort dere (husflidslaget og ærfuglmuseet) om å formidle kunnskap og tradisjon knyttet til ærfugl som husdyr, er prosjekt landbruket kan bidra til å realisere gjennom STILK-midler.
6. Innarbeide standarder for et bærekraftig norsk skogbruk i Nordland.
Kursing av bønder, entreprenører og funksjonærer skal gi oss et aktivt skogbruk der miljøhensyn så vel som skogeierens økonomiske interesser blir ivaretatt. Sertifisering av skogbruket etter Levende Skog standardene.
7. Målrettet og samordnet bruk av økonomiske virkemidler gjennom Områdetiltak. Regionale myndigheter vil fortsette sitt arbeid med å målrette og samordne tilgjengelige økonomiske virkemidler. Det skal ikke være slik at bønder eller folk i grendelag, foreninger eller lignende sliter seg ut på å leite med lys og lykte etter hva som finnes av tilskuddordninger. Vi håper derimot at deres energi skal kunne gå til å være kreative og utvikle spennende kulturlandskapsprosjekter også i framtiden

Artikkelforfatter:

Kåre Sjøvik representerer Skogeierforeningen Nord i kulturlandskapsgruppa i Nordland. Foredraget ble laget på bakgrunn av «Strategier for kulturlandskapsarbeidet i Nordland 2000-2003».

LA -21 ; lokal deltakelse som drivkraft i forvaltning og skjøtsel av kystlynghei i Nord-Trøndelag

• Av Steinar Sørli, Asbjørn Tingstad og Liv S. Nilsen

Arbeidet med forvaltning og skjøtsel av verdifulle kulturlandskap og kulturmiljø er et prioritert arbeidsfelt hos Fylkesmannens landbruks- og miljøvernavdeling i Nord-Trøndelag. Det er utarbeidet felles strategier og handlingsplaner i samarbeid med Fylkeskommunen og faglagene i landbruket. Felles oppfatning av miljøutfordringene i kulturlandskapet hos landbruks- og miljøvernavdelinga gir samarbeid og samhandling mot felles mål.

Landbruks- og miljøvernavdelinga har lagt vekt på å delta aktivt i prosessrelatert arbeid sammen med kommunene og gårdbrukere om landbrukets LA-21 satsing. Flere lokale prosesser er initiert der forvaltning og skjøtsel av kulturlandskap, kulturmiljø, kulturminner, biologisk mangfold, friluftsliv og forurensing er tema. Tverretattlig samarbeid mellom landbrukets faglag, kommunene og gårdbrukere gir synergieffekter som igjen skaper «energi» og resultat i form av lokal deltakelse som strategi ved skjøtsel og forvaltning av verdifulle kulturlandskap og kulturmiljø i Nord-Trøndelag.

Kulturlandskapsgruppa i Nord-Trøndelag har prioritert kystlynghei, slåttemyrer, setervoller, fuktenger/strandenger og naturbeitemarker som verdifulle kulturmarkstyper i utmark. Her vil arbeidet med kystlynghei presenteres.

Det åpne kystlyngheilandskapet skapt ved rydding, beiting, slått og brenning, har vært et kjennetegn for Atlanterhavskysten i Europa fra nordvestre Spania til Lofoten (Gimingham 1972, Kaland & Vandvik 1998). Dette er en sårbar naturtype, og som lenger sør i Europa er direkte truet på grunn av forurensning og endret arealbruk (Webb 1998). Norge har Europas nordligste kystlyngheier (boreale utforminger), og det finnes fortsatt rester som kan ivaretas.

Dersom de biologiske og kulturhistoriske verdiene skal ivaretas, og man ønsker en bærekraftig forvaltning, haster det med å skape et bedre kunnskapsgrunnlag. Den muntlige tradisjonen om tradisjonelle bruksmetoder og kunnskap om arealene er i ferd med å dø ut, og gjengroing på grunn av endret arealbruk skjer raskt. Dette har forvaltningen i Nord-Trøndelag tatt konsekvensen av og samarbeider nå opp mot flere forskningsinstitusjoner.

Ettersom det fortsatt finnes kystlynghei-områder som er intakte og boreale utforminger som er sjeldne i utbredelsesområdet, har Nord-Trøndelag både et nasjonalt og internasjonalt ansvar i å ta vare på kystlynghei.

Kulturlandskap; et sektorovergripende satsingsfelt

Ved fylkesmannsembetet er kulturlandskapsarbeidet et sektorovergripende satsingsområdene. Kulturlandskapsgruppa i Nord-Trøndelag sin strategi- og handlingsplan er lagt til grunn for embetets videre kulturlandskapsatsing (Sørli & Tingstad 1998). Både i de sektorovergripende og i landbruksavdelingens ansvars- og virksomhetsområder er Kulturlandskapsgruppas mål, strategier og tiltak blitt innarbeidet. Fylkesmannens landbruksavdeling vurderer arbeidet i Kulturlandskapsgruppa som svært nyttig i arbeidet med videreutvikling av strategier for forvaltning av verdiene i kulturlandskapet.

Fylkesmannens landbruks- og miljøvernavdeling arbeider med å tilpasse den nasjonale landbruks- og miljøvernpolitikken regionalt. Det har vært lagt vekt på å klargjøre regionale kulturlandskapsutfordringer. På bakgrunn av dette er det satt opp mål og strategier for å styre virkemidlene mot prioriterte områder. Å få til lokale prosesser hvor gårdbrukere og lokalbefolkningen selv tar tak i miljøutfordringene og iverksetter tiltak for å sikre eller videreutvikle kulturlandskap og kulturmiljøkvalitetene prioriteres (Sørli et al. 2000).

Kulturlandskapsgruppas strategi- og handlingsplan 1999-2002

I kulturlandskapsgruppa sin strategi- og handlingsplan er det lagt stor vekt på bærekraftig forvaltning av landbrukets kulturlandskap i Nord-Trøndelag. Målet er å utvikle strategier og tiltak som sikrer en bærekraftig forvaltning av kulturlandskapsverdiene i fylket. Videre tilrettelegge for livskraftige bygdesamfunn og bærekraftig næringsutvikling der utnytting av natur- og landskapsressursene er et viktig fundament for sikring av kulturlandskapet.

Arbeidet med videreutvikling av forvaltningsstrategier for spesielt verdifulle kulturlandskap og kulturmiljøer er utdypet. Dette illustrerer embetets felles forståelse og oppfatning av utfordringene i kulturlandskapsarbeidet i tillegg til vektleggingen av et helhetlig grep på kulturlandskapsforvaltning/naturforvaltning.

At arbeidet med, og oppfølging av verdifull kulturlandskap og kulturmiljø er et prioritert arbeidsfelt i Nord-Trøndelag har bakgrunn i føringer fra Landbruks- og Miljøverndepartement (St meld. nr 58 (1996-97), St. meld. nr. 19 (1999-2000)), samt erkjennelsen av at dette er verdier som er i ferd med å forsvinne på grunn av endrede driftsformer og arealbruk i landbruket (Mathisen et al. 1999, Norderhaug et al. 1999b). Kulturlandskapsgruppas prioriteringer bygger på felles oppfatning om hva som er de ulike miljøutfordringene i kulturlandskapet/kulturmiljøene i fylket (Sørli & Tingstad 1998). Prioriteringene bygger på en tredelt modell hvor områdene er vurdert ut i fra nasjonale-, regionale- og lokale verdier. Vegetasjonsatlasen (Moen 1998) har i dette arbeidet vært et viktig hjelpemiddel. Et eksempel på nasjonale kulturmarksverdier er boreal kystlynghei som er en prioritert kulturmarkstype i utmark (FMNT 2000). Det er nesten bare Midt-Norge som forvalter de boreale lyngheiene i Europa, dermed har vi et stort ansvar i å innhente kunnskap for å ta vare på og for-

valte kulturmarkstypen boreal kystlynghei. I kulturlandskapsgruppas strategi- og handlingsplan 1999-2002 er det pekt på utfordringene ved å få sikret disse kulturlandskapsområdene for ettertiden. Forvaltning og skjøtsel av verdifulle kulturlandskap og kulturmiljø skal ha bakgrunn i faglig kunnskap om stedegne kulturhistoriske og kulturbiologiske forhold. Kulturlandskapsgruppa anbefaler at Fylkesmannen arbeider aktivt for å fremme skjøtselplaner og tiltak for områder og arealer med særlig verdifulle kulturlandskap (FMNT 2000).

Arbeid opp mot kommunenes og landbrukets LA-21 satsing bør også prioriteres (FMNT 2000). Det bør vektlegges å få til lokale prosesser hvor gårdbrukere og lokalbefolkningen selv tar tak utfordringene og iverksetter tiltak for å sikre eller videreutvikle kulturlandskap- og kulturmiljøkvalitetene (Sørli et al. 2000). Slike prosjekter bør sees i sammenheng med lokal bærekraftig forvaltning, bygdemobilisering og miljøbasert næringsutvikling.

Områdetiltak som virkemiddel ved forvaltning av verdifulle kulturlandskap/kulturmiljø

I oppfølging av Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap (Nilsen 1996) og Verneplan for Kulturmiljø (Dahle & Tingstad 1995) har Fylkesmannens landbruks- og miljøvernavdeling hatt en aktiv initiering og pådriver-rolle ved å arbeide fram gode prosesser sammen med lokalbefolkningen og kommunal administrasjon. Eksempel på prosessarbeid og kunnskapsheving er lokale arbeidsseminar, regionale seminar/konferanser, kurs og studieturer. Som ledd i dette arbeidet har vi brukt tilskuddsordningen Områdetiltak, som er et økonomisk virkemiddel for å øke miljøringsingen lokalt i større sammenhengende geografiske områder (St. prp. nr. 1 (1997-98)). Satsingen på Områdetiltak betraktes som landbrukets LA 21-prosjekt, hvor lokal problemløsning og helhetstenking i miljøarbeidet står i fokus. Områdetiltak gir kommunene mulighet til å synliggjøre landbrukets rolle i arbeidet med å sikre en helhetlig forvaltning av miljøkvaliteter og miljøgoder i kommunen.

Å legge opp til gode prosesser som vektlegger samarbeid og kommunikasjon er en forutsetning for å oppnå det lokale engasjement som er nødvendig for å sikre verdifulle kulturmiljø og kulturlandskapsområder (Clemetsen 1999, Sørli et al. 2000).

Arbeid med kunnskapsbasert næringsutvikling

Behovet for kunnskap er stort og Fylkesmannen ser et klart behov for en faglig oppfølging i særlig verdifulle og prioriterte kulturlandskapsområder og kulturmiljø (Sørli & Tingstad 1998, Sørli 2000a, b).

Fylkesmannens landbruksavdeling har lagt opp til brede prosesser i arbeidet med kompetanseheving, hvor grunneiere er blitt oppfordret til å utarbeide forvaltnings- og skjøtselplaner for spesielt verdifulle områder (FMNT 2000). Dette arbeidet gjøres i samarbeid med NTNU-Vitenskapsmuseet, Planteforsk Kvithamar/Tjøtta og Kystmuseet/ Woxengs Samlinger.

Hvordan en skal integrere ivaretagelse av kulturlandskaps hensyn i jordbruket er en stor utfordring. Som et ledd i kompetansehevingen om verdifulle kulturmarks-områder i utmark, arrangerte Fylkesmannens landbruksavdeling studietur til Lyngheiserteret i Hordaland for gårdbrukere som forvalter og driver skjøtsel av spesielt verdifulle lyngheiområder. Å bygge opp et nettverk mellom grunneiere/forvaltere av slike områder er en viktig målsetting. I mars 2000 arrangerte Fylkesmannen i Nord-Trøndelag i samarbeid med Fylkesmannens landbruksavdeling i Sør-Trøndelag, Kystmuseet/Woxengs Samlinger og NTNU, Vitenskapsmuseet et oppfølgingskurs i skjøtsel av lynghei. Formålet med kurset var å gi innføring i både teoretisk og praktisk kunnskap om økologiske og kulturhistoriske prosesser vedrørende skjøtsel av prioriterte og spesielt verdifulle kulturmarker i utmark.

Forsknings- og utviklingsarbeid i kystområder

De siste årene har Fylkesmannen i Nord-Trøndelag initiert botaniske oppdragsprosjekter for å skaffe fram materiale for å bedre kunnskapen og forvaltningen av disse prioriterte ytre kystområdene.

Med utgangspunkt i prioriteringer fra Fylkesmannen i Nord-Trøndelag har NTNU, Vitenskapsmuseet vært engasjert i registreringer og utarbeidelse av skjøtelsesplaner for Aspøya i Flatanger (Nilsen 2000a), Bragstadøysene i Fosnes (Arnesen 2001), Kjeksvika-området og Nærøya i Nærøy (Nilsen 1998, Fremstad & Nilsen 2000), Kalvøya i Vikna (Nilsen & Moen, under arbeid) og Skeisnesset i Leka (Nilsen & Fremstad 2000), se figur 2. I tillegg er det gjort registreringer på Hortaværet i Leka (Nilsen 2000b). Det vegetasjonsøkologiske fagmiljøet ved NTNU, Vitenskapsmuseet har lang erfaring med kulturlandskapsprosjekter i Midt-Norge, og har en høy kompetanse på dette feltet.

Økologiske prosesser, trusler og skjøtsel i kystlynghei

Milde vintre uten varig snødekke er et kjennetegn for kystområdene. Dette gir lang vekstsesong og tilnærmet konstant tilgang på friskt plantemateriale, og det er mulig for husdyr (særlig sau) å beite ute hele året. Vintergrønne lyngarter beites om vinteren, mens urter og gras er sommerbeiteplanter. For å få både godt sommer- og vinterbeite, ble lyngheiene systematisk brent. Ved å brenne lyng- og buskdominerte plantesamfunn endres artssammensetningen, og gras og urter blir mer framtrædende de første årene etter brenning. Dette gir bedre sommerbeite. Lyngarter vil etter hvert etablere seg i brannområdene. Ung lyng har bedre beiteverdi enn gammel lyng, og dermed forbedres vinterbeiteverdien av området. Det var tradisjon for å brenne litt hvert år slik at lyngheia fikk en mosaikk av vegetasjon brent til forskjellige år (Kaland 1999).

Størst utbredelse noensinne hadde kystlyngheiene i Norge i midten av 1800-tallet, men arealbruken i jordbruket har endret seg, og ressursene fra utmarka er ikke lengre avgjørende for gårdsdrifta. Med dagens jordbrukssituasjon har tradisjonell

bruk og skjøtsel av lynghei i kystområdene praktisk talt opphørt. Dette fører til naturlig gjengroing.

Gjengroing er ikke eneste trussel for kystlyngheiene. Skogreising, nydyrking, bygging av hus, hytter og veier samt utbygging av vindmølleparker som i dag er aktuelt i flere kystområder truer lyngheiområdene. Forurensning er en annen trussel særlig lenger sør i Europa, men det er også rapportert fra Norge. Fortsetter disse prosessene, vil kysten miste sitt tradisjonelle særpreg og norsk natur noe av sitt mangfold.

Skal heiområdene ivaretas er skjøtsel nødvendig. Skjøtsel kan defineres som aktive tiltak på økologisk grunnlag som gjennomføres for å opprettholde og/eller utvikle en ønsket kulturbetinget tilstand. Formålet blir å ta vare på de verdiene som er avhengige av bruk for å bestå (Framstad & Lid 1998).

Alt skjøtselsarbeid bør ta utgangspunkt i en skjøtselsplan, utarbeidet på et faglig grunnlag med kunnskap om kulturpåvirkningen og naturtypene i området. Så langt som mulig bør skjøtselen være historisk korrekt ved at tradisjonell bruk bør videreføres. Alle skjøtselstiltak må rapporteres, slik at en til enhver tid vet nøyaktig hva som er gjort. Hvis gamle fotografier finnes, kan de være til stor hjelp for å danne seg et bilde om hvordan landskapet så ut.

Praktiske skjøtselstiltak kan være mange. Det er ofte fornuftig å skille mellom en restaureringsfase og en vedlikeholdsfasen. I restaureringsfasen føres området tilbake til en tidligere kulturfase, ved f. eks. rydding av kratt og skog. Når dette er gjort og skjøtselen tar til, er det viktig med kontinuitet. Skjøtsel i lyngheiområder vil bestå av rydding, lyngbrenning, beiting og eventuelt lyngslått.

Rydding av skog og kratt

Hvis bruken av kulturmark opphører, eller intensiteten avtar, vil vegetasjonen endres og området etter hvert gro til. Ved oppstart eller intensivering av skjøtsel blir da første fase (restaureringsfasen) å åpne gjengrodd mark. Dette er tidkrevende arbeid, og fra Sølendet naturreservat er det utarbeidet en oversikt over tidsbruk (timer/daa) på restaureringsarbeid (etter Moen 1999). Timeforbruket vil måtte øke noe dersom en arbeider i ulendt terreng.

Rydding av tett kratt: 5-10 timer/daa

Rydding av glisne kratt: 4-5 timer/daa

Avfall (kvist, greiner og lignende) må fjernes, og om nødvendig brennes på bestemte bålplasser. Det er viktig at materialet ikke blir liggende på stedet og råtne, både av estetiske hensyn og for skjøtselens skyld. Råtne materiale fører til uønsket næringstilførsel til skjøtselområdet.

Lyngbrenning

For skjøtsel av kystlynghei er brenning et avgjørende tiltak, en rask og kostnads-effektiv måte å fornye beitet på. En god brann skal fjerne gammel lyng, busker og

ufruktbart strø på bakken, men spare frø og underjordiske knopper, utløpere o.l. For ikke å få for dyp brann var det vanlig å brenne på seinvinteren mens marka var fuktig eller frosset. Lyng ble brent ved jevn og stabil vind, og det vanligste var å brenne med vinden.

Beiting av husdyr

Ulike dyr har også ulike beitepreferanser og beitevaner (Nedkvitne 1995). Økologisk skjønn må vises ved beite; både rase og antall dyr må tilpasses vegetasjonstypen. Ved lavt beitetrykk etablerer busker og kratt seg raskere, og i lynghei vil lyngen bli grovvekst og förverdien avta. Ved høyt beitetrykk favoriseres beitetolerante arter som siv og starr på bekostning av viktige förplanter (Norderhaug et al. 1999a).

Det tradisjonelle villsauholdet er en driftsform som baserer seg på marginale beiteressurser med lav alternativ verdi. Det er vanlig å regne 15-20 daa vinterbeite per søye, men dette anslaget er selvsagt avhengig av kvaliteten på beitet (Hansen et al. 1999). En utredning om villsauhold i Nordland (Hansen et al. 1999) viser til at de fleste villsaubesetningene i Nordland har noen form for tilleggsfôring/nødfôring om vinteren. Oppsetting av leskur eller lignende er også vanlig.

Lyngslått

Lyng ble slått og brukt som vinterfôr. Kaland (1999) nevner at lyngslåtteflatene var spesielle områder der bakken var slett og uten stein. Disse flatene ble ikke svidd av, bare slått. Den mest brukte redskapen var stutturv. På Vestlandet var det vanlig med lyngslått på seinsommeren. Ifølge Kaland (1999) var slåttefrekvensen 3-8 år.

Eksempler på kulturlandskapsprosjekt/områdetiltak:

Prosjektene i Kjeksvika-området og Skeisnesset fremstår som pilotprosjekt hvor lokalbefolkningen legger fram strategier for hvordan en både kan forbedre og sikre kulturlandskaps- og kulturmiljø kvalitetene (Grav & Sørli 2000).

I 1998 ble det igangsatt et prosjekt for bevaring av verdifull vegetasjon og flora i Kjeksvika-området ved Abelvær i Nærøy. Spesielt for Kjeksvika-området er det store innslaget av rikhei. Flere regionalt sjeldne og kalkkrevende arter, som flueblomst (*Ophrys insectifera*) inngår. Fylkesmannen i Nord-Trøndelag har i samarbeid med NTNU, Vitenskapsmuseet, grunneiere, Nærøy kommune, Abelvær skole, Abelvær velforening, Namdal historielag, Abelvær idrettslag og Val landbruksskole satt i gang en lokal mobiliseringsprosess for å sikre den artsrike kystlyngheia i Kjeksvika. Skjøtselsplan er utarbeidet (Nilsen 1998) og med utgangspunkt i denne startet skjøtselsarbeidet 1999, med faglig oppfølging fra NTNU, Vitenskapsmuseet. Dette er et godt eksempel på Områdetiltak hvor planlegging og prosessarbeid står sentralt.

Tilsvarende prosess er i gang på Skeisnesset i Leka, hvor gårdbrukerne har tatt tak i utfordringene med hensyn på forvaltning og skjøtsel av verdifull lynghei, samti-

dig som de ønsker å bedre/øke beitekvaliteten og næringsverdien for Skeisnesset felles utmark. Lokalbefolkningen styrer prosessen og har tatt initiativ til et nært samarbeid med Kystmuseet/Woxengs Samlinger, Planteforsk Tjøtta/Kvithamar, NTNU-Vitenskapsmuseet og Fylkesmannens landbruks- og miljøvernnavdeling for kompetanseheving. Skjøtselsplan er utarbeidet (Nilsen & Fremstad 2000) og skjøtselsarbeidet er i gang.

NTNU sine vurderinger av forskning og samarbeid på kystprosjektene

NTNU, Vitenskapsmuseet, Institutt for naturhistorie vurderer samarbeidet med forvaltningen i Nord-Trøndelag som svært viktig. Det er frambrakt interessant kunnskap i flere oppdragsrapporter (Nilsen 1998, Nilsen 2000, Fremstad & Nilsen 2000a, Nilsen 2000b, Nilsen & Fremstad 2000, Arnesen 2001), men vårt arbeid har også vist at det er nødvendig med langt mer dyptpløyende studier av boreale områder i ytre kyststrøk enn det oppdragsprosjekter kan bringe fram. Det er og viktig å kunne sette fragmentarisk kunnskap inn i en mer helhetlig sammenheng. Vitenskapsmuseet har med utgangspunkt i oppdragsprosjektene på kysten av Nord-Trøndelag prioritert studier av kystens kulturlandskap som ett (av flere) satsingsfelt, og fra 2000 er Liv S. Nilsen ansatt som stipendiat/forskningsassistent på prosjektet «Kystens kulturlandskap i Trøndelag, botanisk mangfold og skjøtsel» startet i 2000. I tillegg arbeider fire hovedfagsstudenter på prosjektet.

Uten den satsningen som forvaltningen har vist for kystområdene i Nord-Trøndelag, er det tvilsomt om Vitenskapsmuseet har hatt dette som et av sine viktigste arbeidsområder i dag.

Fylkesmannens vurdering av samarbeid med forskningsinstitusjoner

Fylkesmannen vurderer samarbeidet med vitenskapelige institusjoner som NTNU, Vitenskapsmuseet og Planteforsk Kvithamar og Tjøtta som svært verdifullt i arbeidet med sikring av fylkets mest verdifulle kulturlandskapsområder. Å få dokumentert og økt kunnskapsnivået om økologiske prosesser ved restaurering og skjøtsel av fylkes kulturmarkstyper har stor verdi. Skal økologiske og kulturhistoriske verdier i kulturlandskapet vernes, må kunnskapsnivået høynes. Da det vegetasjonsøkologiske miljøet ved NTNU, Vitenskapsmuseet de siste åra har satset spesielt på forskning på utmarkas kulturlandskap, med studier av gjengroing og effekter av ulike typer skjøtsel, er det naturlig å etablere et samarbeid mot dem. Dette bidrar til bedret og utvidet dokumentasjon om regionen, noe som i neste omgang kan komme forvaltningen til gode. Vitenskapsmuseet har også lagt stor vekt på kunnskapsformidling, gjennom deltakelse på en rekke møter og ekskursjoner. Vi opplever dette samarbeidet som svært verdifullt (FMNT 2000).

Utfordringer videre med forvaltning av kulturlandskap

Å integrere arbeidet med kulturlandskap i jordbruket er både en nærings- og miljøpolitisk utfordring. Bonden bør ha et helhetlig syn på arealbruken, hvor driftsformene tilpasses markedets krav om dokumentasjon av miljøvennlige produkter. Skal jordbruket kunne møte kravene om at bonden skal synliggjøre sitt forvalteransvar, bevaring av biologisk mangfold og kulturminner, holde landskapet åpent og la landskapet være tilgjengelig, må en ny filosofi og helhetlig tankegang til, hvor alle gårdens ressurser integreres i driften. Et viktig virkemiddel vil i dette arbeidet vil være arbeidet med kvalitetssystemer i landbruket (Sørli 1999).

Landbruket er en viktig aktør i arbeidet med å sikre helhetlig forvaltning av miljøkvaliteter og miljøgoder i kommunen. Dette arbeidet bør ses som et tverrfaglig arbeid hvor kommunens ulike sektorer integreres. Som en følge av reformen «Miljøvern i kommunene» (MIK) og kommunaliseringen i landbrukssektoren har kommunene større ansvar for verne- og brukerinteressene knyttet til jordvern, kulturminner, kulturmiljø og kulturlandskap. Dette kombinert med kommunenes ansvar for å gjennomføre en forsvarlig forvaltning av arealressursene etter Plan- og bygningsloven, viser betydningen av kommunenes rolle i arbeidet med å sikre en bærekraftig arealforvaltning. Utfordringen videre er få til større samordning av arbeidet i sektorer som miljø, kultur, plan og landbruk. Områdetiltak gir tverrfaglig arbeid og mulighet til å støtte opp under lokalt engasjement og en støtte for den 3. dimensjonen i lokaldemokratiet, dvs. det arbeidet som lokale lag og organisasjoner utfører. I henhold til St. meld. nr 58, kap. 8.1.4 (1996-1997) er utarbeiding av områderettede planer knyttet til lokalsamfunn som en del av kommuneplanen en hensiktsmessig måte å organisere det lokale medvirkningsarbeidet på.

I arbeidet med «Områdetiltak» er forankring lokalt i den kommunale administrasjonen viktig. Å knytte dette arbeidet opp mot kommunens LA 21 prosess vil være naturlig. Å innarbeide dette i kommunale oversiktsplaner for landbruket og videre samordne/knytte dem opp mot kommuneplanene er viktig, men tiltakene som planlegges må ikke stride mot gjeldende kommuneplan (Heiberg 1999).

Et helhetlig grep om den totale miljøsatsningen i jordbruket, hvor jordvern, biologisk mangfold, kulturlandskap, miljøtiltak og økologisk landbruk i større grad samordnes er en utfordring. Som et ledd i denne prosessen utarbeides det nå en strategi- og handlingsplan for miljøsatsningen ved Landbruksavdelingen. En hovedstrategi er å oppnå god samordning av økonomiske, administrative og juridiske virkemidlene i jordbruket. Arbeidet vil foregå i nært samarbeid med miljøvernavdelingen.

Vi har også store forventninger til embetets satsing på å utarbeide en felles strategi for arbeidet med biologisk mangfold. Målet er at strategidokumentet skal samordne, fremme og formidle et helhetssyn om vern og bærekraftig bruk av biologisk mangfold. Håpet er at man kommer til en felles anerkjennelse av menneskets betydning og innvirkning på økosystemene og kunnskap om dette for ivaretagelse av biologisk mangfold.

Artikkelforfattere:

Sørli, S., Tingstad, A. & Nilsen, L.S. 2001. LA-21; lokal deltakelse som drivkraft i forvaltning og skjøtsel av kystlynghei i Nord-Trøndelag.

Steinar Sørli, Fylkesmannen i Hordaland, landbruksavdelinga. Asbjørn Tingstad, Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, miljøvernavdelinga. Liv S. Nilsen, NTNU, Vitenskapsmuseet, Institutt for naturhistorie.

Referanser

Arnesen, T. 2001.

Botaniske undersøkelser og forslag til skjøtsel av Bragstadøyene (Måsøya og Nordøya) i Fosnes. - NTNU Vitensk.mus.
Rapp. bot. Ser. 2001-1: 1-29.

Clemetsen, M. 1999.

Fra kontroll til tillit. Partnerskap som drivkraft i forvaltning av verdifulle kulturlandskap. - Side 204-215 i Eggen, M., Geelmuyden, A.K. & Jørgensen, K. (red.) Landskapet vi lever i.
Norsk arkitekturforlag.

Dahle, K. & Tingstad, A. 1995.

Verneplan for kulturmiljø. - Nord-Trøndelag fylkeskommune. 129 s.

Framstad, E. & Lid, I. B (red). 1998.

Jordbrukets kulturlandskap. Forvaltning av miljøverdier.
- Universitetsforlaget.

Fremstad, E. & Nilsen, L.S. 2000.

Botaniske undersøkelser og forslag til skjøtsel av kulturmark på Nærøya.
- NTNU Vitensk.mus. Rapp. bot. Ser. 2000-5: 1-34.

Fylkesmannen i Nord-Trøndelag 2000.

Rapport fra arbeidet i Kulturlandskapsgruppa i Nord-Trøndelag i 1999.
- FMLA rapport 1/00.

Gimingham, C.H. 1972.

Ecology of heathland. -- Chapman & Hall. London. 266 s.

Grav, A. & Sørli, S. 2000.

Rapport fra arbeidet med Områdetiltak i Nord-Trøndelag i 1999.

Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen.

- FMLA rapport 3/00.

Hansen, I., Høberg, E.N. & Bjørn, R. 1999.

Villsauhold i Nordland - muligheter og begrensninger.
- Planteforsk Tjøtta fagsenter, Grønn forskning 20/99: 1-39.

Heiberg, E. 1999.

Planlegging i kulturlandskapet – når bruk og vern skal kombineres.
- Landbruksforlaget.

Kaland, P. E. 1999.

Kystlynghei. - S. 113-126 i Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.). Skjøtselboka.

Om kulturlandskap og gamle kulturmarker. Landbruksforlaget.

Kaland, P.E. & Vanvik, V. 1998.

Kystlynghei. - S. 50-60 i Framstad, E. & Lid, I.B. (red.) Jordbrukets kulturlandskap.

Forvaltning av miljøverdier. Universitetsforlaget, Oslo

Mathisen, H. F., Dramstad, W. & Fjellstad W. 1999. 3Q:

Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap:

Årsrapport 1998: Østfold, Oslo/Akershus og Vestfold.

- NIJOS rapport 15/99.

Moen, A. 1998.

Nasjonalatlas for Norge: Vegetasjon.

Statens kartverk, Hønefoss. 199 s.

Moen, A. 1999.

Slåtte- og beitemyr. - S. 153-164 i Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.). Skjøtselboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget.

Nedkvitne, J. J., Garmo, T. H. & Staaland, H. 1995.

Beitedyr i kulturlandskap. - Landbruksforlaget, Oslo. 183 s.

Nilsen, L.S. 1998.

Skisse til skjøtelsplan for Kjeksvika-området i Nærøy, Nord-Trøndelag.

- NTNU Vitensk.mus.

Rapp. Bot. Ser. 1998-5: 1-22.

Nilsen, L.S. 2000a.

Botanisk kartlegging og plan for skjøtsel av sørvestlige deler av Aspøya i Flatanger, Nord-Trøndelag. – NTNU Vitensk.mus.

Rapp. bot. Ser. 2000-9: 1-26.

Nilsen, L.S. 2000b.

Botanisk befarings på Hortaværet, Leka. – NTNU Vitensk.mus.

Bot. notat 2000-3: 1-7.

Nilsen, L.S. & Fremstad, E. 2000.

Skjøtelsplan for Skeisnesset, Leka, Nord-Trøndelag.

- NTNU Vitensk.mus. Rapp. bot. Ser. 2000-1: 1-31, 1 kart.

Nilsen, L.S. & Moen, A. (under arbeid).

Vegetasjonskartlegging og forslag til skjøtsel for deler av Kalvøya ved Borgan i Vikna.

- NTNU Vitensk.mus. Rapp. bot. Ser. 200x-x: 1-xx.
- Norderhaug, A., Austad, I., Hauge, L. & Kvamme, M. (red.) 1999a.**
Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker.
- Landbruksforlaget. 252 s.
- Norderhaug, A. Rooth, L., Austad, I., Kjelland-Lund, J. & Moen, A. 1999b.**
- Side 47-66 i Skjøtselsboka for kulturlandskap og gamle norske kulturmarker. Landbruksforlaget.
- St. meld. nr. 19 (1999-2000).**
Om norsk landbruk og matproduksjon. - Landbruksdepartementet
- St meld. nr 58 (1996-97).**
Miljøvernpolitikk for en bærekraftig utvikling. - Miljøverndepartementet.
- St. prp. nr. 1 (1997-1998).**
- Landbruksdepartementet.
- Sørli, S. 1999.**
Kulturlandskap og biologisk mangfold – en viktig del av Miljø- og ressursplan i landbruket.
- Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen.
FMLA rapport 2/99.
- Sørli, S. 2000a.**
Strategiplan 2000-2004. Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap med freda og verneverdige bygninger. - Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen. FMLA rapport 5/00.
- Sørli, S. 2000b.**
Handlingsprogram 2000. Spesielle tiltak i landbrukets kulturlandskap med freda og verneverdige bygninger. - Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen.
- Sørli, S. & Tingstad, A. 1998.**
Kulturlandskapsgruppas strategi- og handlingsplan 1999-2002.
Bærekraftig forvaltning av landbrukets kulturlandskap i Nord-Trøndelag.
- Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen.
FMLA rapport 1/98.
- Sørli, S. Tingstad, A. & Bolstad, M. 2000.**
Forvaltningsstrategi for kulturlandskapet på Ytterøy i Levanger kommune – lokal deltakelse som drivkraft i forvaltning av verdifulle kulturlandskap.
- Fylkesmannen i Nord-Trøndelag, Landbruksavdelingen.
FMLA rapport 2/00.
- Webb, N. R. 1998.**
The traditional management of European heathlands.
- J. Appl. Ecol. 35: 987-990.

Mennesket som økologisk faktor i landskapet

• Av Urban Ekstam

Naturen är viktig för mennesket, men är mennesket viktig for naturen?

Människan spelar en viktig roll för naturens gestaltning i alla nordiska landskap, i alla terrestriska ekosystem från slättbygderna i söder till fjällen i norr.

Såväl samisk som germansk djurhållning har liksom åkerbruk ofta under lång tid påverkat alla nivåer i de ekologiska systemen; närvaron av olika växt- och djurpopulationer, artsammansättning och mängdförhållanden i växt- och djursamhällen, naturtypernas fördelning i landskapet och landskapets utseende i stort.

Odlingssystemen har förändrats över tiden. Växt- och djurarterna och deras samhällen lever i hög utsträckning kvar som minnen av det förgångna. Det går därför knappast att säga var «naturlandskapet» slutar och «kulturlandskapet» börjar. Det hela handlar istället om hur mycket av kulturinflytelser som vi vill och kan uppfatta i naturen.

Jämviktsteorin

Fram till senare delen av 1970-talet utgick ekologer och naturvårdare världen över från den ledande hypotesen att det, under givna miljöbetingelser, uppstår ett tillstånd av «jämvikt» i naturen.

Man utgick från begrepp som «en nisch - en art», varmed menades att den art som har sina krav på habitatet bäst tillgodosedda utgår som segrare i konkurrensen om resurserna. Jämviktsteorin gick hand i hand med tanken att arter är «perfekt anpassade» (adapterade) till sin miljö. Ekologerna fokuserade sitt intresse på arternas abiotiska habitatkrav - de edafiska och klimatiska ståndortsfaktorererna och deras styrka.

Jämviktsteorins modell att förklara vegetationens sammansättning och arternas mängdförhållanden tillämpades från 1910-talet till in på 1980-talet. Under denna tid menade man allmänt, uttalat eller underförstått och självklart, att de edafiska och klimatiska livsbetingelserna i sig var avgörande för vilka arter som kunde vinna kampen om utrymmet.

Norrö backar i Östergötland kan tjäna som exempel. Arter som luddvedel (*Oxytropis pilosa*) och säfferot (*Seseli libanotis*) och andra hade här sina «opimala nischer» vad gäller mark och klimat väl företrädna. Alltså skulle dessa arter, om kreaturen utestängdes från backarna, inta den mark där de var överlägsna i kampen om utrymmet. Vi skulle då ha att göra med en vegetationstyp som var tämligen stabil. En jämvikt skulle uppstå, där det inte skulle hända så mycket med de mängdmässiga förhållandena arterna emellan.

Fri utveckling

Att detta tänkande är seglivat beror måhända på att det går hand i hand med skydds-tanken - det ledande paradigmet inom naturvården världen över.

För inte så länge sedan ansågs traditionellt hävdade naturbetesmarker och ängar som skäligen ointressanta, därför att arternas fria tillväxt och blomning stördes av betningen eller slåttern. Det vetenskapliga samhället menade att det bästa vore om så mycket mark som möjligt, även ängar och naturbetesmarker, kunde lämnas till fri utveckling. Dessa uppfattningar grundade sig på en rad allvarliga missförstånd i ekologiska och evolutionära frågor. «Naturlighet» i bemärkelsen orördhet eller frånvaron av mänsklig störning anses fortfarande av många vara det allt överskuggande värdekriteriet i t.ex. «skogen» eller på fjället. Det är de mest feltolkade och missförstådda miljöerna.

Frågan om önskvärdheten av «fri utveckling» som standardlösning tycks sålunda vara ständigt aktuell i svensk och i ännu högre grad i kontinentaleuropeisk och nordamerikansk naturvård. Den ledande jämviktsteorin inom ekologin på 1950-, 60-, och -70-talen lever kvar i hög utsträckning. Den har ofta, som i fallet Norrö backar under 70-talet, stärkts av den positiva utveckling vad gäller karaktärsarternas populationsutveckling under en initialfas av igenväxning, «en älsklig fas». En enastående blomsterprakt under det första - ibland också det andra och tredje - årtiondet av igenväxning har på ett ytligt plan styrkt jämviktsteorins allmänt vedertagna antaganden. Rönjningar i kombination med en traditionell utnyttjandegrad i igenväxande äldre fodermarker har i Sverige ofta lett till kritik hur välgrundade sådana åtgärder än är från hävdhistorisk och ekologisk synpunkt.

«Icke-jämviktsteorier»

På Norrö backar gick det inte så bra för luddvedeln och säfferoten och alla de andra betesberoende arterna. De behöver alla en viss störning av växttäcket för att föryngras så att de kan upprätthålla långsiktigt livskraftiga populationer.

Exemplet Norrö är bara ett i raden som kan vederlägga jämviktsteorins och den klassiska skyddstankens tillämplighet i större delen av landskapet. Det skulle emellertid dröja ända till 1970-talet, till det att Philip Grime vid University of Sheffield kom med ett par banbrytande arbeten åren 1973 och 1977, innan vi fick ett nytänkande. Genom Grime och andra har vi nu tillgång till alternativa teorier på vilka nya ekologiska synsätt kan grundas.

Inom ekologin spelar idag teorier, som i brist på bättre kallas «icke-jämviktsteorier» en stor roll för analys och slutsatser. Särskilt viktiga är sådana teorier för förståelsen av den biologiska mångfalden i växt- och djursamhällen. En arts närvaro förklaras inte längre i första hand utifrån i vilken grad den är anpassad till habitatets abiotiska miljö. Man framhåller istället att arterna i naturen mer sällan uppträder där de har sitt «fysiologiska optimum», eftersom det alltid finns andra, mer konkurrensstarka arter som också vill ha den platsen. Vidare poängteras att arterna ofta

är förvånansvärt svagt adapterade till de livsmiljöer där de faktiskt uppträder. Av detta följer att arterna kanske främst av allt bör ses som hänvisade till de miljöer där de kan hårdna ut så pass bra att de trots allt kan föryngras sig. Många arter kan uthärda en viss grad av störning, men det blir bara några få arter kvar om de konkurrensstarka arterna får fritt spelrum. Det är de få konkurrensstarka arterna, «konkurrensstrategerna», som förr eller senare ensammar tar herraväldet i ett övergivet landskap.

Störningens betydelse

I förklaringsmodeller av icke-jämviktstyp poängteras således störningens betydelse för artrikedom och arters möjlighet till samexistens.

Man utgår inte från jämviktsteorins teser att habitatets resurser med nödvändighet begränsar artantalet eller att en art alltid utesluter en annan genom så kallad nischdifferentiering. Istället poängteras förändringar i tiden och störning som de krafter som avbryter utkonkurreringen av arter och som leder till variation och artrikedom. Gemensamt för odlingslandskapets naturtyper, växt- och djursamhällen och habitat är att de drabbas av olika typer av störning från hävden; betningen, slåttern, plöjningen, branden, röjningen etc. Det är främst därför de är så enastående rika på växt- och djurarter.

Vad dessa modeller främst lär oss är att utebliven störning, exempelvis upphörd gräsmarkshävd, efter en tid så gott som alltid leder till en minskning av den biologiska mångfalden. Frågan hur vi lyckas upprätthålla en hög artrikedom och arttäthet i odlingslandskapets växt- och djursamhällen hör följaktligen intimt samman med frågan hur vi lyckas säkerställa en viss hävd- eller störningsregim.

Kunskap om markanvändningen och dess historia, störningsregimens historia, har stor betydelse om vi vill förstå varför ett växtsamhälle har en viss artsammansättning och varför de olika arterna uppträder tillsammans i viss mängd. Om en betesmark sköts på likartat sätt, med samma djurslag och ungefär lika många djur under en bestämd tidsperiod år efter år, börjar växtarterna uppträda tillsammans

enligt ett visst mönster. Betningens detaljerade utformning påverkar så gott som alla aspekter av växternas liv.

Artrikedomen och arttätheten i ett växt- eller ett djursamhälle blir vanligtvis maximal vid vad som brukar kallas intermediär störning (Grime 1973, Connell 1978), vilket åskådliggörs av följande principfigur.

Hypoten om intermediär störning. Störning av markytan och/eller förluster av biomassa hos etablerade växter gör att det uppstår luckor i växttäckets som gör att samhället kan få ett tillskott av arter. De lediga ytorna leder till en ökad artrikedomen. Endast ett litet antal arter är anpassade till miljöer, där marken störs i mycket hög grad. Exempel på sådan mark är hårt trampade stigar. Vid mycket låg grad av störning, såsom i orörda skogar eller vid igenväxning, utesluts många arter genom konkurrens, varigenom artantalet likaledes blir lågt. Artrikedomen är därför störst på en mellannivå i störningens frekvens och intensitet. Till mellannivån av störning hör betepåverkan från betande djur. Vålövade växtsamhällen i naturbetesmarker tillhör de allra artrikaste miljöerna. I dessa samhällen förhindras dominans av en eller några få arter och mängden av potentiella kolonisatörer är stor.

Betningens intensitet – arternas mångfald

Det finns emellertid inget generellt samband mellan betningens intensitet och arternas mångfald i ett växtsamhälle. Hårt utnyttade, på gränsen till söndertrampade marker blir ibland mer artrika än måttligt betade, vilket beror på att tillskottet av trampgynnade »ogräs» är större än bortfallet av arter som är känsliga för markstörning. Även svagbetade marker kan i ett visst skede av igenväxningen vara mer artrika än välbetade, därför att såväl störningstoleranta som icke störningstoleranta arter kan uppträda tillsammans under en övergångsperiod.

De olika djurslagen har olika betessätt, olika val av betesväxter m.m., vilket medför att de olika växterna i varierande grad tillfogas skador beroende på vilket djurslag som betar. Valet av djurslag spelar därför stor för graden av förlust av biomassa (»loss rate») hos olika växtarter. Störningsregimen i en betesmark bestäms emellertid även av andra betydelsefulla faktorer, där inte minst tidpunkten för betespåsläp-pet och betestryckets variation under vegetationsperioden spelar stor roll.

Störningsregimens detaljerade utformning är viktig dels därför att den på ett genomgripande sätt påverkar konkurrensförhållandena i växttäckets hos de redan etablerade växterna, dels därför att arternas föryngringsförmåga påverkas på olika sätt. En viktig sak är rekryteringen av nya individ från frön och rameter. Betesdjurens tramp påverkar på olika sätt frönas förmåga att gro och de unga plantornas förmåga stadfästa sig.

Alla populationer och alla samhällen har en historia. Etableringsfasen är ofta »nålsögat», det mest kritiska skedet i en populations historia, för det är främst då som avgörandet fällt om populationen kan existera i konkurrens med de redan etablerade grannarna i växttäckets. Närvaron av en population visar därför framför allt

att konkurrensförhållandena i habitatet har medgett etablering under en tidsperiod kortare eller längre tillbaka i tiden. Kunskap om habitatets historia vad gäller markanvändningen är följaktligen viktig från biologisk och ekologisk synpunkt (se vidare Ekstam & Forshed 1996, 2000, Ekstam m.fl. 1997). Närvaron av en art visar knappast att den «trivs». Det går inte att göra sådana kopplingar. Det är först när en populationen kan föryngra sig väl över tiden som vi får svar på frågan hur habitatet skall se ut när det är optimalt.

För att illustrera hävdregimens betydelse för strukturen i växtsamhällen redovisades dels exemplet «Norrö backar», som finns publicerat i boken «Äldre fodermarker» (Ekstam & Forshed 1996) s. 10-82, dels exemplet «Öarna i Saarisuanto» som återfinns i boken Svenska naturbetesmarker (Ekstam & Forshed 2000) s. 97-99. Konsekvenser på populationsnivån vid upphörande betesdrift belystes genom exemplet «Fångarna på Flånstorp - om trumgräshoppan och betydelsen av fungerande metapopulationer», hämtat ur boken Svenska naturbetesmarker s. 137-141. Betydelsen av begreppen «käll- resp. sänkpolygon» poängterades (se Svenska naturbetesmarker s 142-145). När det gäller betydelsen av födoval hos nötkreatur, får, getter och hästar hänvisas läsaren till Svenska naturbetesmarker s 146-152 och den sammanfattande figur som finns i denna bok på s. 149.

Litteratur

Connell, J. H., 1978:

Diversity in tropical rain forests and coral reefs. Science 199: 1302-1310.

Ekstam, U. & Forshed, 1996:

Äldre fodermarker. Naturvårdsverket förlag.

Ekstam, U. Johansson, O. & Forshed N., 1997.

Ottenby-naturen och historien. Triandrum förlag.

Ekstam, U. & Forshed, 2000:

Naturbetesmarker - ekologi och historia. Naturvårdsverket förlag.

Grime, J. P., 1973:

Competitive exclusion in herbaceous vegetation. Nature 242: 344-347.

Grime, J. P., 1977:

Evidence for the existence of three primary strategies in plants and its relevance to ecological and evolutionary theory. The American Naturalist, vol. 111., no. 982.

Foreleser og forfatter:

Forfatter av flere bøker, blant annet «Äldre fodermarker», «Om hävden upphör» og «Svenska naturbetesmarker».

Adr: Hasselstigen 7, S - 169 38 Solna, Tel: 08-277867,

E-post: urban.ekstam@telia.com

Nordnorske menneskesteder gjennom 10 000 år

• Av Hein Bjartmann Bjerck

Omgivelsene våre er en uendelighet av steder: Senga og kjøkkenet, busstoppen, butikken og arbeidsplassen, steder med fin utsikt, toppen av den bratte bakken der du bruker å strekke ut på joggeturen, huset til en onkel, minibanken, søppelkassen, bilverkstedet og moltemyra, flyplassen og Palma Nova, og fødestedet ditt som du for lengst har flyttet fra.

I det daglige trekker vi linjer mellom disse stedene. Tenk om du kunne se deg selv fra satellitt i hurtig film – eller kanskje du kan forestille deg at du var en snegl som etterlot et solglimrende slimspor – slik at du kunne se nettverket av alle stedene og forbindelsene i din verden, med hovedlinjer og utløpere. Med tiden ville nettmønsteret ditt bli forandret. «Slimsporet» til steder du ikke lenger ferdes vil tørke til smale blanke tråder og bli til støv.

Nettverket ditt ville være unikt, det er like enestående i verden som fingeravtrykket ditt. Likevel finnes fellestrekk mellom ditt nettverk og det nettverket som tegner seg i tiden. Summen av alle slimsporene i samtida vår, alle steder og forbindelser i vårt samfunn, ville ikke bli et teppe som la seg jevnt over landet, men danne liknende mønstre langs hovedlinjer med hovedpunkter, med avstikkere og avkroker. Dette ville være vår tids forhold til omgivelsene. Dette mønsteret er like unikt for vår tid som ditt nettverk er for deg. Om vi flytter oss til andre steder, eller bakover i tiden, vil menneskemønsteret forandre form, med forbindelser langs andre linjer, og til andre steder.

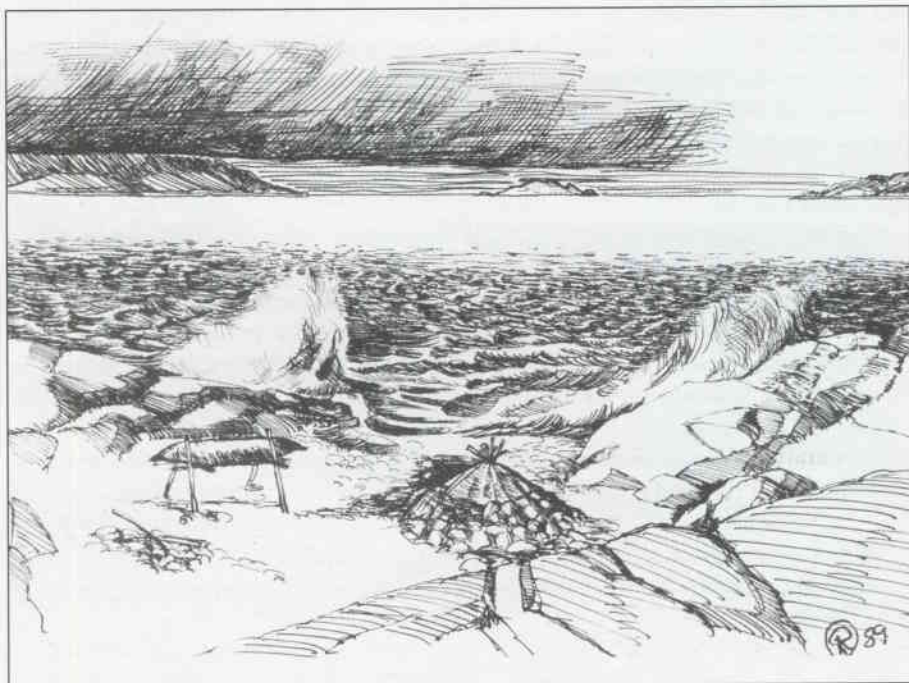
Men hvilke prosesser er det som styrer skiftingene i dette mønsteret av steder og bevegelser gjennom tidene? Det er et komplisert spørsmål som jeg ikke kan gi svar på. Men jeg skal prøve å gi noen eksempler på nordnorske menneskesteder som kommer og går som kanskje kan gi noen perspektiver. Vi skal til Vega i steinalderen, til Lofoten i middelalderen, til fiskeværet Måstad på Værøy i førkrigsårene og til gruvebyen Sulitjelma i vår tid. Disse stedene illustrerer forandringer i nordlendingenes forhold til omgivelsene, der vi kan se hvordan nettmønsteret forandrer seg med endringer i landskapet, med ny næring, nye transport- midler, endringer i sosialt nettverk og regional politikk.

Vi skal starte denne reisa her på Vega i tidlig steinalder. Den flate landbremmen under Vegaffjellene, hvor vegværingene bor og ferdes i dag, var havbunn for steinalderfolket

Omkring 7500 år f. Kr. sto havet ca 60 m høyere, og det var bare de steile fjellene som stakk opp av ville havet. Vi kan gjenskape dette landskapet ved å trekke opp 60m-koten på kartet, og studere omgivelsene til steinaldermenneskene. Fra de gamle strendene langs fjellfoten kan vi knapt se sjøen i dag, men glattslipte svaberg og grove rullesteinsterrasser forteller om tung dønning langs gamle strender. Her var ingen skjermende skjærgård, og få naturlige havner som kunne sikre forbindelsen mellom land og hav, mennesker og næringsgrunnlag.

Arkeologiske registreringer langs denne gamle strandlinja har vist at menneskenes steder var knyttet til de få naturlige havner som var. Til sammen ble det oppdaget 12 steinaldersteder langs denne strandlinja. På den tiden var landhevingen så kraftig at strandlinjen flyttet seg 2-3 meter pr hundreår, og det er rimelig å tro at de fleste av disse stedene hører sammen i et nettverk av tilholdssteder.

Funnene tyder på at de ulike stedene hadde ulik funksjon. Ved den sikreste havna, i Åsgarden, ble den aller største boplassen funnet. Her var 13 hustuffer, og stikkprøvene antydte at boplassområdet var hele 2300 m² stort, med flere hundre tusen etterlatte gjenstander. Funnene var for det meste steinavfall som fortalte om tildanning av steinredskaper. Redskapene var i stor grad knyttet til produksjon av fangstredskaper, verktøy og utstyr. Det var knivblader, borspisser, sylere, skrapere til tre, skinn og bein, hjelpemidler vi kan tenke oss ble brukt til å lage klær, telt, skinnbå-

ter og årer, harpunskrift, liner og tau, kurver og skinnposer, fiskekroker og sylskarpe beinspisser, og en uendelighet av ting vi knapt har fantasi til å tenke ut. Kort sagt produksjon og vedlikehold av alt utstyr og hjelpemidler som var nødvendig i livbergingen.

Andre steder ble det funnet flere mindre boplasser, knapt nok synlige for arkeologer om det ikke hadde vært for den tydelige hustuften. Her var få gjenstander, oftest bare noen få hundre funn fra gulvet i huset. Men det er ikke bare størrelsen som skiller disse små stedene fra den store leiren i Åsgarden. På de mindre stedene er det få spor etter produksjon av redskaper og utstyr. Her er det derimot mange ferdige redskaper, det er spor etter fangstfolk på jobb. At det er bygget solide hus forteller at disse fangststasjonene var viktige i steinalderlandskapet. De fragmenterte steinredskapene på stasjonene kan være de siste rester av et rikholdig utstyr, som folk ut fra erfaring visste det kunne bli bruk for: I tillegg til knivene var her kanskje en gang lappesaker for skinnbåten, tørt fottøy, fyrstøy, proviant, en taulengde, fiskekroker, eller en legende urt til ei flenge i neven.

Til sammen gir steinalderstedene i dette landskapet et omriss av et mønster av ulike tilholdssteder, med en hovedbase og flere stasjoner som var støttepunkter i fangsten på havet omkring Vegafjellene. Det er en organisering av omgivelsene, investeringer i landskapet, som viser at dette neppe var mennesker som levde fra hånd til munn, i evig vandring fra kalori til kalori, med sult og kåtskap som eneste drivkraft. Nettverket av fangststasjoner innebar økt fleksibilitet og sikkerhet for fangstfolket. De ble mindre avhengige av å nå tilbake til samme sted etter endt fangst, og mindre sårbare overfor skiftende vær og vind. Det ble færre saker å drasse rundt på, mindre å holde tørt på havet, færre ting å glemme, og kortere transportetapper.

Leiren i Åsgarden og fangststasjonene var sannsynligvis hovedsteder i steinalderfolkets landskap. Men noen ganger snubler arkeologene over mer tilfeldige steder: En håndfull skarpe steinfliser på et sted med utsikt, eller en brukket kniv på en gammel sløyplass. Dette er et glimt av alle de utallige stedene som ble trafikkert av steinalderfolket i ulike ærend, mer eller mindre tilfeldig. Disse stedene er oftest usynlige for oss, selv med arkeologiske spesialbriller: Blåbærli, eggdeleplatsen på holmen, eller møtestedet for et kjærestepar; alle var viktige steder for steinaldermenneskene, men tapt for oss. Det beste vi kan gjøre er å huske at slike steder også fantes.

Den kraftige landhevingen endret landskapet så raskt at menneskene må ha sett det. Gamle havner tørket ut, sund og passasjer ble lukket, og gode fiskegrunner ble farlige skvalpeskjær. Forandringene i omgivelsene innebar en stadig reorganisering av menneskenes steder. Når nye hus skulle bygges, var gjerne nye steder mer aktuelle enn de gamle tomtene, og tidligere yrende boplasser ble liggende som forlatte ormeskinn langs tørrlagte havner. Undersøkelser langs lavere (og yngre) strandlinjer på Vega har vist at bruken av fangststasjoner vedvarte, men at de ble bygd på stadig nye steder alt etter skiftningene i naturlige havner og fiskeplasser.

*Vi skal gjøre et langt hopp i tid og rom, til Vågan og lofotfisket i tidlig historisk tid
Middelalderens Vågan – eller Vågar – betegnes gjerne som tørrfiskens vugge.*

Tørrfisk

Men tørrfisken var neppe oppfunnet i middelalderen. Tørking av fisk er en konserveringsmetode som sikkert er like gammel som nordlendingene i Norge. Det spesielle med det store skreifisket slik vi kjenner det fra Lofoten er ikke selve produktet, men den storstilte produksjonen av tørrfisk som handelsvare, altså kommersielt fiske.

Kysten av Nord-Norge har til alle tider vært rik på fisk, og har vindfullt klima og en vintertemperatur som gir gode betingelser for å tørke fisk. Her er frostfritt lenge nok til å få god tørk, men likevel så kaldt at fangsten får fred for flue og mark. Det store innsiget av skrei i Lofoten, sammen med de klimatiske særtrekkene, gav muligheter til storstilt produksjon av tørrfisk.

Gjennom mesteparten av historia har dette spesielle produktet gått til eget konsum. Oppsvinget av tørrfiskproduksjon i middelalderen har sammenheng med forhold som ligger fjernt fra Lofoten. Det var fremveksten av et gigantmarked som følge av en religiøs praksis i Europa, tusenvis av kilometer lengre sør. Den katolske fasten ga strenge regler for kostholdet. Tørrfisken var ikke bare «lovlig» mat, men også næringsrik og velsmakende. Det fantes nok rike fiskefelt som lå nærmere dette stormarkedet. Men her manglet det klimaet som kunne omdanne fisken til et holdbart og transportvennlig produkt, og fisken herfra ble både sur og sleip før den nådde frem til de voksende byene i Europa. Det nordnorske klimaet var en like stor eksportvare som selve skreien, begge forent i den fortreffelige tørrfisken.

Etterspørselen etter tørrfisk innebar viktige endringer i nordlendingenes, ja hele kystfolkets bevegelser og aktiviteter. De gode havnene ytterst mot Lofothavet, steder der det knapt hadde bodd folk tidligere ble viktige bosteder, de ble holdepunkter i landskapet og opplagte reisemål. Her var muligheter til penger som i sin tur kunne omsettes i en herlig blanding av luksus og nødvendigheter. Og langs hovedferdselsåren til fjerne markeder grodde nye sentra, handelshus og byer. Hva hadde Trondheim og Bergen vært uten tørrfisken fra nord?

Vågan ble et hovedsted i landsdelen på grunn av tørrfiskhandelen. Dette er den første bymessige bebyggelsen i verden nord for Polarsirkelen. Bebyggelsen var konsentrert omkring den naturlige havna i Sturvågan i Kabelvåg. Her finnes opp til flere meter tykke kulturlag, med en utstrekning på 20 000 m². Arkeologiske undersøkelser har brakt for dagen tusenvis av gjenstander. Mange forteller om vidstrakte kontakter, salvekrukker, keramikkfat og krukker, glass og importerte stoffer.

Satt på spissen kan vi si at en religiøs praksis i fjerne strøk, langt utenfor nordlendingenes rekkevidde, ga muligheter som endret landskapet for menneskene. Det ble ferdsel langs nye linjer, til nye steder, og i løpet av kort tid ble det dannet et nettmønster som brøt med det gamle.

Vi skal gjøre et nytt hopp, lenger ut i Lofoten, og lenger frem mot vår tid, til Måstad på Værøy i førkrigsårene.

Det rike lofotfiske var òg en viktig næringsvei for folket på Værøy. Måstad var kanskje det stedet som lå nærmest de rike ressursene, med kort vei til gode fiskefelter og yrende fuglefjell hvor både egg og fugl kunne skaffes i store mengder. Bebyggelsen slik vi kjenner den i dag har sin opprinnelse på 1800-tallet, men bosetningen her har ganske sikkert røtter tilbake til steinalderen.

De bratte flågene på Måstad gir god gjenklang, og folk spisset nok ørene ved den rytmiske dunkingen fra de første båtene med motor i først på 1900-tallet. Det var larmen fra den nye tid, lyden av nye muligheter, større båter, lengre rekkevidde, mer last til fjernere steder og mindre avhengighet av vind og bølgers skiftende lune.

Det blir fortalt at flere av mannfolkene på Måstad skaffet seg lønnsarbeide i gruvene i Sulitjelma, og sleit lange dager med krafse og brett i bergdypet. De tynte kosten og la penger til side, de sparte til båt med motor. De var like nøysomme som arbeidsomme, og kunne etter en sesong eller to i gruvene tømme mot Værøy langt ute i havet, yre etter å slå bakk og skumme med propellen i Måstadhavna. Men det spørs om ikke motorduren hadde fått en noe annen klang, om de hadde ant at de hadde starten på slutten for den stolte grenda med seg i båten. Under topplokket i motoren lurte fraflyttingsspøkelset.

Måstad hadde ingen havn for båter i bøye; den store steinvorren der en tidligere hadde berget båtene trygt i fjæra var av liten nytte. Dermed ble det ukependling til havna i Vågen på Sørland. De forsøkte å henge på resten av verden så lenge som mulig, men ødet ikke tiden med å vente på stat og kommune. De laget teaterforestilling med framsyning på Sørland. For pengene kjøpte de stolper og bygget telefonforbindelse. De hamret ut starten på en vei i ville fjellet, men rakk aldri å bli ferdig. Veien ender i dag blindt mot bratte berg, lik en rusten wire som aldri fikk feste. I løpet av 50-tallet flyttet de fleste fra Måstad, mange like til Amerika, når de først likevel måtte flytte.

Måstad delte skjebne med hundrevis av liknende bosteder langs kysten. De lå midt i matfatet, men ble likevel drept av fremskrittet, av motorbåtenes nye krav til skjermede havner. Det var ny teknologi, nye muligheter, nye krav, styrt fra steder som lå utenfor rekkevidde. Det var nyvinninger som innebar vekst og utvikling for noen steder, mens andre ble forlatt. På nytt blir nordlendingenes landskap endret, med nye steder og nye linjer.

Vi skal videre til et nytt sted i vår tid, til Gruvebyen Sulitjelma

I bergmannens rike

I milliarder av år har rike de mineralforekomstene omkring Sulitjelma ligget potent i berget, mineraler som kunne raffineres til ettertraktete råvarer i tiden, kobber, svovel og zink. Metallsulten i det nyindustrialiserte Europa utover på 1800-tal-

let skapte et nytt menneskested. Inn fjorden grodde nye linjer, leier med fyr og sjømerker, båtstøer ble murte kaianlegg, stier ble veier med stabbestein og sviller med jernbane, med bruer over gamle vadesteder. Fra ca 1850 var det skjerping og prøvedrift, og fra 1887 full drift i gruva. Steder dypt i berget, som før hadde sett verken lys eller mørke, ble velkjente i verden: Kjell Lunds sjakt, Giken og Charlotta.

Utenfor gruva vokste et nytt hovedsted for nordlendingene, med 7-800 sysselsatte. Det var stedet for nye muligheter som lokket mange, og det måtte monteres skilt for å begrense tilstrømningen. Her ytterst i det store nettet ble teknologiske vidundere montert, som verdens første elektriske smeltehytte i 1911. Her ble eget kraftverk, sykehus, realskole og teknisk aftenskole, turnforening og symfoniorkester, egen jernbane fra 1915 med lokaltoget «Bolsjeviker'n», gatenett med 1.maitogtrasè, arbeiderforening med fane, samfunnshus, direksjonsbygning med stilmøbler i mahogni og arbeiderboliger med husnummer.

Sett fra innsida var dette et samfunn for evigheten. Hvem kunne ane at det bare ble et stjerneskudd på historiens himmel? Krise i den europeiske stålindustrien på 1970-tallet gav dramatisk prisfall på produktene fra Sulis. Noen der ute, på et annet sted i det store nettet, hadde funnet råstoff som lå mer lagelig til, noen orket kanskje å slite mer i bergdypet for mindre, ny teknologi innebar kanskje endringer i behovet for malmen. Selv ikke den mektige direktøren kunne tukte markedet. Den 27. juni 1991 small siste salva i berget under Sulitjelma, startskuddet for fortvilelse, fraflytting og forfall.

Er det ikke paradoksalt, at dette stedet aldri var bedre rustet for å produsere malm enn da det ikke lenger var lønnsomt å drive? Her var ny vei med autovern, eget kraftverk og 1000 kilometre med sjakter og stoller, 800 km skinnegang i berget, kompetent arbeidskraft og moderne utstyr, pinupbilder på pauserommene og eget museum. Ingenting skulle tilsi at dette stedet ikke var liv laga, sett innenfra. Endringene som rev grunnen vekk for dette stedet og samfunnet her, var knyttet til forhold andre steder i det nettverket som Sulitjelma hadde vokst seg stor i. For tiden er bergtrykket den største drivkraften på det gamle hovedstedet, og gruvegangene lukkes sakte.

*Til sammen forteller de stedene jeg har vist om
Nettverk med nye muligheter, og økt avhengighet*

På Vega i den tidligste steinalderen har vi sett hvordan endringer i selve landskapet innebar at menneskene stadig måtte reorganisere sitt forhold til omgivelsene. Fra middelalderens Lofoten kan vi studere hvordan religiøs praksis i fjerne land skapte et marked som i sin tur ga grunnlag for ny næring, nye steder og andre forbindelseslinjer her hjemme. Måstad er et av mange eksempler på hvordan, motorisering av fiskeflåten, i utgangspunktet et stort teknologisk fremskritt, ga store endringer i bosetningsmønsteret langs kysten. I vår tids Sulitjelma kan vi se hvordan omveltninger i storpolitikk og verdensøkonomi river grunnen under et samfunn

som i seg selv har alt det trenger for å blomstre.

Til sammen viser disse gløttene fra nordlendingenes historie hvordan endringer i landskap, teknologi, næringsveier, religion og transportmidler, sosialt nettverk og internasjonal politikk hele tiden endrer vårt forhold til omverdenen. Det er muligheter som samtidig setter nye krav, og nye begrensninger. Men et hvert gode synes å ha utilsiktede konsekvenser, som gjerne kan være negative.

Disse raske sprangene i historia viser en viktig tendens i nordlendingenes forhold til omgivelsene. I den tidligste historia er steder og bevegelseslinjer svært tette. I steinalderen skaffet menneskene seg det aller meste fra sitt nærområde. Med unntak av den slapte steinøksa fra Vestlandet var det meste lokalt, resten var muligheter og begrensninger i folks nærområde. Over tid blir nettverket mer og mer vidstrakt. Langs de lange linjene kommer nye muligheter til oss, grunnlag for utvikling og vekst. Men prisen vi må betale for veksten er avhengigheten av andre steder i nettverket, og manglende kontroll over utvikling som får konsekvenser for hverdagen vår.

I kjøleskapet ditt har du produkter og råvarer fra alle verdensdeler. Med moderne kommunikasjons- og transportmidler utnytter vi råvareforekomster og billig arbeidskraft over hele kloden. I vår tjeneste er menneskeslitere vi aldri vil få se, fra steder vi aldri har hørt om. Nettverket blir videre og videre, mulighetene flere. I kjølvannet følger mindre kontroll over alt vi har gjort oss avhengige av. I vårt daglige er vi mer avhengige av lånerenta på D-mark enn været utenfor stuedøra.

Var det ikke nettopp dette det store spørsmålet om tilknytningen til den europeiske unionen i 1994 handlet om? Det var små marginer i avstemningsresultatet. Dette gjenspeiler både optimisme for nye muligheter og frykt for hva det store nettet måtte innebære; tvil rundt valget mellom mangel på kontroll over det nære, og verdien av de nye muligheter i det fjerne. Kanskje var det ikke tilfeldig at de menneskene som var ytterst i det store nettet hadde størst betenkeligheter. Kanskje det er

menneskene her som har lengst erfaring i å se de uheldige bivirkningene som alltid følger fremskrittet?

Er endring det normale?

En vandring gjennom historia med arkeologiske tusenårsstøvler viser at forandringer i folks forhold til omgivelsene er det normale, både her i Nord-Norge og ellers i verden. Stedene der folk lever og bor kommer og går, og forbindelseslinjene er like flyktige som snegleslim. Utvikling av et sted løper gjerne ved siden av nedbyggingen av andre steder.

To gutter og en båt som har sett bedre tider, 1970

Kanskje vi som er kulturvernere og kulturhistorikere strør salt i åpne sår når vi stadig priser de lange tradisjonene – priser bryggerrekker langs havner som er for grunne for båtene våre og gleden i å bake flatbrød, og hever pekefingeren mot glasshus og funksjonelle industribygg. Vi fremhever trivsel gjennom stedstilhørighet og røtter, gamle håndverk og hampetau.

Noen ganger, langt der nede i ryggmargen min, murrer en ekkel følelse av at vi går for langt, at vi hauser opp en sentimentalitet omkring det som var på en måte som gjør vondt verre for mange. Er det virkelig en lovprisning av hjemmeslaktning og trivsel i gamle hus folk trenger å høre, når stedet de bor går mot omstilling og fraflytting? Ville denne situasjonen være lettere å takle i et perspektiv som viser at endringer av menneskesteder og forbindelseslinjer faktisk er mer vanlig enn uvanlig?

Vi snakker varmt om tradisjonenes betydning når det gjelder opprettholdelse av vår tids menneskesteder, men underkommuniserer at nordlendingene har minst like lange tradisjoner i å avvikle og forlate sine steder. Kanskje burde vi heller glede oss over at det finnes steder som menneskene forlot, som Åsgarden på Vega og Måstad på Værøy – og at ikke alle steder ble like velutviklet som Bodø og Brønnøysund?

Etterord:

Manuskriptet er bygget på en artikkel som er publisert i det populærvitenskapelige magasinet «Ottar» 1995/4, som blir utgitt av Tromsø museum.

Artikkelforfatter:

Hein B. Bjerck, 1. amanuensis ved Norges teknisk vitenskapelig universitet (NTNT), Vitenskapsmuseet og har ledet et formidlingsprosjekt om steinalderen på Vega.

